

הקהילה היהודית בצפאקץ במלחמת העולם השנייה

המחקר על יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה חשף את התהליכים המרכזיים שעברו הקהילות האלה בתקופת המלחמה.¹ עם התפתחות המחקר על מלחמת העולם השנייה ועל השואה באירופה החלו חוקרים לעסוק גם בהיבטים שבעבר כמעט לא זכו לתשומת לב, כמו חיי היומיום של היהודים במחנות הריכוז, נשים ומגדר, פעילות תרבותית ויצירה תרבותית ועוד. במחקר על מלחמת העולם השנייה בצפון אפריקה נעדר לרוב דיון ממוקד ופרטני בקהילה יהודית בעיר מסוימת בתקופה זו. יוצא דופן מבחינה זו מפעל תיעוד והנצחה רב ערך של מוסד 'יד ושם', 'פנקס הקהילות', שאחד מכרכיו יוחד לקהילות לוב ותוניסיה.² כהגדרתו בכותרת המשנה שלו פנקס הקהילות הוא 'אנציקלופדיה של היישובים היהודים למן היווסדם ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה'. הגדרה זו טומנת בחובה מגבלה במה שנוגע לנושא מאמר זה – הערך על הקהילה היהודית בעיר מסוימת ב'פנקס הקהילות' אינו מתמקד

* מאמר זה הוא חלק מסדרת מחקרים על יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה הנערכת במסגרת 'מרכז המידע והמחקר על יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה' שב'מכון בן-צבי'.

1 על מצב המחקר ראו: אביטבול; לסקר; קארפי; שרף; אברהמי; צור; הטל (לפי המפתח, למשל הערכים 'וישי', 'מלחמת העולם השנייה', 'נאצי'); סעדון, שואה.

2 ראו: אברמסקי-בליי. כותב שורות אלה הוא מחבר הערך 'צפאקס' ב'פנקס הקהילות'. בהיבטים מסוימים יש במאמר זה חזרה על דברים שנכתבו שם, אך עיקרו של המאמר מבוסס על מסמכים חדשים המאירים את הקהילה היהודית בצפאקץ במלחמת העולם השנייה באור חדש.

דווקא בתקופת מלחמת העולם השנייה, אלא נעשה בו ניסיון לתעד את כל תולדות הקהילה, והוא כולל דיון ארוך בקדמותה של הקהילה, במבנה, בפעילות הציונית שהתקיימה בה וכדומה. הסעיף 'בימי מלחמת העולם השנייה', שחוזר בכל ערך, הוא פן אחד של הדיון בקהילה ולא בהכרח תופס את המקום העיקרי בדיון זה. למשל הערך 'צפאקס' נפרש על פני כעשרים ושבעה טורים,³ ורק מעט יותר מארבעה טורים מתוכם יוחדו באופן ישיר לתקופת וישי ולתקופת הכיבוש הגרמני; הערך 'סוס' אורכו כשלושים טורים, ורק חמישה מתוכם עוסקים באופן ישיר בתקופת המלחמה; והערך 'ביזרטה' אורכו עשרים וארבעה טורים, וקצת יותר משבעה מתוכם עוסקים באופן ישיר בנושא.

אני מבקש למלא במאמר זה את החסר במחקר על קהילת צפאקס במלחמת העולם השנייה, על סמך מקורות חדשים בכתב,⁴ ראיונות ועדויות בעל־פה. כמו כן אציע עיון ביקורתי באחת מהעדויות העיקריות על תקופת המלחמה בצפאקס – ריאיון שהעניקה מטילדה גז ל'יד ושם'. מטילדה גז נולדה בסוסה בשנת 1918. היא נישאה למוריס גז, יהודי אמיד מצפאקס, ועברה לגור בעיר זו. גיסה, ויקטור גז, היה אף הוא עשיר ומראשי הקהילה היהודית בעיר. בתקופת הכיבוש הגרמני, בסוף 1942 ובראשית 1943, הייתה מטילדה בת עשרים וארבע, גיל שבהחלט ניתן לעקוב בו אחר האירועים ואף לזכור אותם. ובתוקף מעמדה הכלכלי והחברתי הייתה מקורבת להנהגת הקהילה בצפאקס ומצויה במהלכה העיקריים של ההנהגה בתקופת המלחמה. היא עלתה לארץ בשנת 1957, הייתה חברת מפא"י,

חברת הכנסת מטילדה גז, 1969. באדיבות לשכת העתונות הממשלתית

3 אברמסקי-בליי, עמ' 452-466. כל עמוד מחולק לשני טורים. אני מודע לעובדה שהצגה מספרית כזאת של הטורים עושה עוול מסוים לנושא, שכן תיאור התקופה שקדמה למלחמה וסקירת האירועים שלאחר המלחמה חשובים לא פחות. עם זאת הדגש שלי הוא על הפרופורצייה בספר שיצא לאור במוסד שעיקר עיסוקו הוא השואה ומלחמת העולם השנייה.

4 בדקתי בארכיון משרד החוץ של צרפת בנאנט (CADN) את התיקים מתוניסיה, משלוח שני, תיק 2540 ותיק 2543. שני התיקים אלה עוסקים בקהילה היהודית בצפאקס משנות השלושים ועד סוף שנות הארבעים, ויש בהם חומר שלא נעשה בו שימוש ל'פנקס הקהילות'.

רפ"י ומפלגת העבודה, ונבחרה לכנסת ושירתה בכנסת השישית עד השמינית (1965-1977). מעמדה הציבורי בישראל ופעילותה בתקופת מלחמת העולם השנייה גרמו לכך שפנו אליה לא פעם להתראיין על תקופה זו, ובתחילת 1990 התראיינה ל'יד ושם' – ריאיון הכולל עשרים וארבעה עמודים ונסב ברובו מטבע הדברים על תקופת המלחמה.⁵ ריאיון זה מציג שתי פנים. המראיין, שהוביל את הריאיון, הונחה על ידי דפוס האירועים שהתחוללו באירופה וביקש לבחון באיזו מידה הם התקיימו בתוניסיה, ולא היה בקי ברקע ההיסטורי של האירועים בתוניסיה. המראינת, שהייתה מודעת לשאלות ולכיוון המחשבה הזו, העמידה את המראיין על הטעות בגישתו, ותיארה את האירועים כמיטב זיכרונה. זוהי עדות חשובה, ואדון בה גם לאור מקורות ארכיוניים שברשותנו.

העיר צפאקז

צפאקז היא העיר השנייה בגודלה בתוניסיה, לאחר תוניס הבירה. היא ממוקמת באמצע הדרך שבין הבירה תוניס לבין הגבול הלובי. העיר נבנתה במרכזו של הסהל (Sahel) התוניסאי, שפלת החוף רחבת הידיים של תוניסיה. מיקומה הגאופוליטי, היותה עיר נמל מסחרית וחשיבותה הכלכלית הפכו אותה ל'בירת הדרום'. מעמד זה היה בעל משמעות רבה ליחסיה של צפאקז עם הדרום ועם הצפון. ניתן להבין יחסים אלה במסגרת הקונצפטואלית של יחסי פריפריה

5 עדות גז. ב-5 באפריל 1990 נשלחה אל גז בקשה לחתום על תכתוב ההקלטה. גז נפטרה ב-3 במאי 1990. היא התראיינה מספר פעמים על האירועים בצפאקז בתקופת המלחמה. ב-23 באפריל 1975 ראיין אותה אברהם גל במסגרת המדור לתיעוד בעל-פה של ההסתדרות הכללית. הריאיון נפרש על שבעה עשר עמודים, ורק בחלקם מדובר על תקופת המלחמה (הריאיון שמור בארכיון ההסתדרות הכללית, תל-אביב, המחלקה להשכלה גבוהה, המדור לתיעוד בעל-פה). בפברואר 1978 התראיינה גז ל'מכון למורשת בן-גוריון'. ריאיון זה, המשתרע על שמונה עשר עמודים, התמקד בהיכרותה עם דוד בן-גוריון, בפעילותה הציונית לאחר 1948 ובפעילותה המפלגתית בארץ (המכון למורשת בן-גוריון, שדה-בוקר, קלטת 348). בשנת 1984 קיבלה גז את 'פרס גולדה מאיר', ולרגל האירוע רואיינה על ידי עמיקם גורביץ. עדות זו דלה מבחינת המידע על מלחמת העולם השנייה ותקופת הכיבוש. עדות קצרה זו מצויה ברשותי, היא כנראה תכתוב של חומר מארכיון 'קול ישראל', ואין בידי ציון מקור ארכיוני.

ומרכז. כלפי הבירה תוניס בצפון הייתה צפאקץ פריפריה, אך בהתייחס לאזורים שמדרום לעיר שימשה צפאקץ מרכז.

שנות השלושים

יהודי צפאקץ עקבו בדריכות רבה אחר האירועים העולמיים ולקחו חלק בכל הפעילות שאפיינה את יהודי תוניסיה בשנים שקדמו למלחמת העולם השנייה, קרי הטלת החרם על מוצרים גרמניים ומחאה נגד מדיניותה האנטישמית של גרמניה. כך למשל במרס 1933 בא סוחר גרמני לנמל צפאקץ במסגרת פעילות מסחרית שוטפת שלו עם תושבי העיר, והיהודים סירבו לקנות ממנו סחורות גרמניות.⁶ בכינוס מחאה נגד המדיניות הגרמנית שנערך ב־19 במרס 1933, השתתפו כ־700 איש, מרביתם יהודים ומיעוטם צרפתים. בכינוס נאמו אישים פוליטיים כמו נשיא המפלגה הרדיקלית הסוציאליסטית, סגן נשיא הליגה צרפת-איטליה, נציג הליגה לזכויות האדם, וכן אישים יהודים כמו עורך הדין בונג, אלי סטבון, שייצג את הנוער היהודי, ועורך הדין אלפרד רוסי מתוניס.⁷ כל הדוברים קראו להטלת חרם על מוצרים גרמניים כפעולה היעילה ביותר נגד גרמניה בתקופה זו. רופאים יהודים שברחו מאירופה, כמו ד"ר איזידור ספרבר, הגיעו לעיר והתיישבו בה, ומילאו תפקיד חשוב בשנות המלחמה והעלייה הגדולה.

תקופת וישי (יוני 1940 – נובמבר 1942)

תקופת וישי נמשכה מיוני 1940 ועד סוף 1942. בפועל לא בוטלו חוקי וישי גם בתקופת הכיבוש הגרמני, אך בשל חילופי השלטון בתוניסיה ואירועי המלחמה נתפסה התקופה הגרמנית כתקופה שונה. חוקי וישי הוחלו על צרפת ועל השטחים שהיו תחת שלטונה בצפון אפריקה, אולם יישום החוקים והצווים בתוניסיה היה בעייתי, שכן הדבר עלול היה לפגוע קשות בשירותים חיוניים כמו שירותי בריאות, שירותים עירוניים, מכס ובנקאות, שרבים מן המועסקים בהם היו יהודים. אין לנו מידע מדויק כיצד יישמו המושלים בערי תוניסיה

6 המושל של צפאקץ אל הנציב הכללי בתוניסיה, 25 במרס 1933, CADN, תוניסיה, משלוח ראשון, תיק 1724/2.

7 רוסי (1908-1943) היה ממפקדי בית"ר בתוניסיה. שמו נקשר לסיוע לפעילות הריגול הבריטי בתוניסיה בתקופת הכיבוש. סיפורו של רוסי במהלך המלחמה טרם נחקר באופן ממשי. ראו: טאיטו.

את הוראות החוק. מסמך שהגישה הקהילה היהודית בצפאקן ב־4 במאי 1943 למפקח האזרחי של העיר, זורה אור על יישום החוקים במקום.⁸ המסמך כולל שמות של חמישים ושלושה יהודים ילידי צפאקן או שגרו בעיר, ושנפגעו כתוצאה מחוקי וישי, והם ביקשו להחזירם למשרות שבהן שימשו לפני יוני 1940. הרשימה המלאה מובאת להלן בנספח א למאמר, וכאן אעמוד על משמעויותיה העיקריות.

המסמך מרתק במידע החברתי-הכלכלי שיש בו. הוא מעיד על מידת המעורבות של היהודים בחיי הכלכלה של העיר ועל עמדות המפתח שהחזיקו בהן. בעלי מקצועות שנחשבו יוקרתיים, כמו רופאים ועורכי דין, לא היו ילידי העיר צפאקן, וחלק מהעובדים המקצועיים באו מאלג'יריה. ניתוח של מידע מסוג זה על יהודים נוספים בצפאקן ובערים אחרות היה נותן לנו תמונה רחבה יותר של דפוסי העיסוקים של היהודים ושל הניידות הכלכלית-החברתית שלהם.

המסמך מציג את היהודים לפי קטגוריות של עיסוקיהם:⁹ רדיו – אחד; ביטוח – שלושה; מסחר – אחד; קולנוע – אחד עשר; בנקאות – שלושה; רופאים, בתי חולים – ארבעה; צבא – שלושה; משפט – שישה; עירויות – אחד; מכס – שלושה; אנרגיה – אחד; משטרה – אחד; חינוך – שבעה; דואר – חמישה; עבודות ציבוריות – שלושה. המאפיין העיקרי של העיסוקים האלה הוא שנדרש בהם לקיים קשר עם חברות צרפתיות או לעמוד במגע עם ציבור צרפתי. זה אולי ההסבר למספרם הגדול יחסית של היהודים שעבדו במקצועות הקשורים לבתי הקולנוע (בצפאקן היו שלושה בתי קולנוע). אין לדעת אם היהודים שימשו כסוכנים מסחריים של חברות ביטוח פוטריו על ידי השלטונות הצרפתיים או על ידי החברות שהעסיקו אותם. אחד עשר מהיהודים המופיעים ברשימה נולדו בשני העשורים האחרונים של המאה התשע עשרה ורובם היו בתקופת וישי בעשור החמישי לחייהם. עשרים ושניים מבין היהודים שברשימה היו בעלי אזרחות צרפתית וחלקם אף שירתו בצבא לפני המלחמה. השאר היו בעלי אזרחות תוניסאית, להוציא אחד בעל אזרחות איטלקית ואחד בעל אזרחות ספרדית. המספר הגדול של בעלי האזרחות הצרפתית אינו צריך

8 אל המפקח האזרחי של צפאקן, שלוש חתימות לא מזהות, CADN, תוניסיה, משלוח שני, תיק 2543.

9 הגדרת העיסוקים היא בתרגום מילולי מהמסמך. לא תמיד יש התאמה בין ההגדרה לבין מהות התפקיד. למשל בקטגוריה 'רדיו' הכוונה היא לסוכן מכירות. בכך עסקו גם היהודים המופיעים בקטגוריה 'מסחר'. הטבלה בנספח תסייע להבנת המקצוע באופן מדויק ככל האפשר.

להפתיע, שכן חוקי וישי כווננו קודם כול אל היהודים שקיבלו אזרחות צרפתית. היהודים שברשימה עסקו בעיסוקיהם למעלה מעשור שנים, והיו שעבדו ארבעים שנה (בבנקאות למשל) באותו מקום עבודה. שישה יהודים נושלו ממשרותיהם כבר בשנת 1940, מרביתם עבדו במנהל הציבורי הצרפתי (מורות למשל). שבעה עשר נושלו ממשרותיהם בשנת 1941, וגם הם הועסקו במנהל הצרפתי, וביניהם הרופאים, עורכי דין ופקידים. עשרים ושלושה יהודים נושלו בשנת 1942. מספרים מקריים אלה מלמדים על ההרחבה של חוקי וישי למקצועות נוספים וכן על יישומם של החוקים לאורך כל התקופה שעד אמצע 1942. מעניינת במיוחד העובדה שבחלק מהמקרים ניתנו ליהודים פיצויי פיטורין. לא ברור מה היו הקריטריונים להענקת הפיצויים ומה פשר ההבדלים הגדולים בין מי שלא קיבלו כלל פיצויים למי שקיבלו פיצויים כשיעור של שמונה עשרה ואפילו עשרים משכורות חודשיות. העובדה שלמרות אפלייתם על רקע גזעני ניתנו ליהודים פיצויי פיטורין עשויה ללמד על מרקם היחסים שבין היהודים לבין מעסיקיהם, שככל הנראה לא תמיד השלימו עם הוראות חוקי וישי.

בצפאקץ היה בית ספר אחד של 'אליאנס' והלימודים נמשכו גם בתקופת וישי. עדות אחת שנשארה מתקופה זו היא מכתב אנונימי שנשלח מצפאקץ ביוני 1941 אל קסוויה ואלה (Vallat), הממונה על ענייני היהודים בשלטון וישי. המכתב הופנה אל 'נמרי המלכותי הקטן י' – כך בחר הכותב לכנות את ואלה. הכותב האנונימי קבל מרות על היחס המפלה של משטר וישי כלפי היהודים, בעיקר כלפי היהודים הצרפתים. לדבריו כואב הדבר במיוחד כאשר מדובר בצרפת, מולדת זכויות האדם והאזרח. 'מה הן בעצם טענותיך כלפי יהודי צרפת ויהודי האימפריה הצרפתית?', שאל הכותב. 'פחדן גדול, יקשה עליך להשיב על כך. היהודים כאן שפכו את דמם בשדה הקרב... והתחייבו במיליארדים למלוות המלחמה. אני יכול להבטיח לך שאין פטריטים גדולים יותר מאתנו'. והכותב המשיך ושאל: 'אז מה נהיה? אנחנו, נשותינו, זקנינו וילדינו? לא עדיף היה לירות בנו מאשר לגרום לנו לסבול מרעב ומחסור או להביא אותנו למעשה פחדנות של התאבדות'. והוא סיכם באיום הבא: 'אני לוחם ותיק של מלחמת 1914 והרגתי כמה גרמנים, זאת כדי לומר לך שאיני אוהב את הנשק, אף שאני כבן חמישים, ובעיקר שאינני פחדן. אני מקבל על עצמי את הנקמה של בני עמי. אני דן אותך לעונש מוות... לא יהיו לי שום רחמים למענך מאחר ואין לך רחמים למען עם שלם... יחי המוות'.¹⁰ כלום היה זה מכתב יחיד מסוגו? כלום משקף הוא את תחושתם של רבים מיהודי

10 צפאקץ, 20 ביוני 1941, מרכז לתיעוד יהודי בן זמננו, פריז, LXI

צפאקן? קשה להשיב על שאלות אלה באופן חד־משמעי. עם זאת אין ספק שהמכתב משקף את האכזבה הרבה של יהודים, גם מצפאקן, לנוכח המדיניות האנטישמית של צרפת. הגישה המובעת במכתב היא אמנם קיצונית, אך הייתה זו אחת העמדות שיכלו יהודים לנקוט בתור יחידים.

תקופת וישי כמעט לא זכתה לתיעוד בכתב או בעל־פה. מטילדה גז סיכמה

כך את התקופה:

הטעם המר הגיע אלינו לא דרך הנאצים בתחילה, לא דרך הגרמנים, אלא דרך הצרפתים של מרשל פטן. הגרמנים השתוללו בארצות אירופה, אבל הצרפתים האנטישמיים השתוללו בתוניסיה ובכל ארצות צפון אפריקה. כשהתחילו להגביל את הילדים בבתי הספר ולמנוע מלהגיע אל האוניברסיטאות. התחילו להכניס את אפם בעסקים של היהודים, להתווכח על רווחים של יהודים. הכניסו עצם לכל הדברים. אלו הצרפתים, שחיינו אתם בידודות ובחברות טובה, והיו בני־בית אצלנו. פתאום הפכו את עורם, ופתאום שמו את הברכאסך על הראש והכרסה בזרועם, ומיד נהפכו לעוינים, ופחדנו מהם לא פחות מאשר מן הערבים במקום.¹¹

מתקבל הרושם כי התקופה לא הותירה חותם עז בלב היהודים. אף שיהודים נושלו ממשרותיהם, חיי היהודים ככלל התנהלו ללא הפרעה. הכלכלה לא נפגעה, חיי היומיום התקיימו פחות או יותר כסדרם, ואף חיי התרבות לא נפגעו. ייתכן גם כי הפרספקטיבה של אירועי המלחמה גימדה בדיעבד את חשיבותם והשפעתם של חוקי וישי.

הכיבוש הגרמני ומהלך המלחמה (נובמבר 1942 – אפריל 1943)

אחת מנקודות המפתח להבנת מצבן של הקהילות היהודיות בערים שונות בתוניסיה במהלך המלחמה היא מקומן בזירת הקרבות שהתנהלו במדינה. מבחינה זו אין דומה למשל מצבה של העיר גַפְצָה, שעל גבול אלג'יריה ותוניסיה, למצבה של גַרְבָה. בעוד שסביב גַפְצָה התנהלו קרבות בין הגרמנים לצרפתים, שרר בגרבה שקט יחסי עד כניסתם של הגרמנים, בינואר 1943.¹²

11 עדות גז, עמ' 2-3. בראסו הוא סרט בד ששונים על השרוול, ובמקרה זה מדובר בסמל הפשיסטים. גז דיברה על הסמל שעל השרוול וזה שעל הכובע, ונראה שנפל שיבוש בדבריה או בתכתוב של העדות.

12 אברמסקי־בליי, עמ' 322 (גפצה), 340 (גרבה).

ודוגמה נוספת – העיר קְסֶרִין הייתה אחד ממוקדי הקרבות הקשים בין הגרמנים לבין הכוחות האמריקניים. ידוע לנו שהצרפתים החליטו להעביר את הקהילה היהודית הקטנה שהייתה בעיר לעיר סטיף שבאלג'יריה,¹³ אך לא ברור מה הייתה הסיבה להחלטה זו, ואם יהודי קסרין סבלו לאחר שחזרו לעירם, כעבור זמן לא רב. אין במחקר הקיים תיאור מדויק של המהלכים הצבאיים בכל זירה ובכל עיר בתוניסיה, גם לא בצפאקץ. וכן אין בידנינו לפי שעה להשיב על שאלות חשובות: מה היה היקף הכוחות הגרמניים בכל נקודת יישוב? האם הכוחות האלה כללו גם חיילים איטלקים (כפי שהיה בסוסה למשל)? האם באו יחידות אס-אס עם הגרמנים לכל נקודת יישוב? תשובות על השאלות האלה עשויות לסייע להבנת מצבן של הקהילות היהודיות.

הגרמנים כבשו את תוניסיה ב־9 בנובמבר 1942, בעקבות נחיתת האמריקנים באלג'יר ובקזבלנקה. לא ידוע כמה זמן עבר עד הכיבוש של צפאקץ, אך כיוון שהערים נַאֶל וסוסה נכבשו בסמוך למועד זה – נאבל נכבשה ב־14 בנובמבר – סבירה ההנחה כי צפאקץ נכבשה בסביבות ה־15 בנובמבר 1942. המלחמה בצפאקץ הסתיימה ב־10 באפריל 1943, כחודש ימים לפני שהסתיימה המלחמה בכל תוניסיה. סדר פסח בשנת 1943 נערך ביום שני ה־19 באפריל, ויהודי צפאקץ חשו כי יצאו מעברות לחירות. עשרה חיילים יהודים שהיו בין הכוחות המשחררים חגגו את החג עם תושבי העיר. מסגרת הדיון היא אם כן כארבעה חודשים של כיבוש גרמני בעיר צפאקץ.

לאחר הנחיתה של האמריקנים באלג'יר נרמה היה כי הם עומדים להגיע גם לתוניסיה, והשמועה על כך התגלגלה עד צפאקץ. כך תיארה זאת גז:

היינו בארוע משפחתי והאנשים באו עם בקוקי שמפניה כי אמרו שהאמריקאים נמצאים באלג'יריה ובמרוקו – מחר בבוקר הם אצלנו. כשהלכנו הביתה, קמנו בשש בבוקר לצלילי השיר 'לילי מרלן' המסורתית של הגרמנים, של הצבא. ניגשנו לחלון והרחוב שלנו שהיה במרכז העיר, היה מכוסה בגרמנים עם המגפיים שלהם, שרים בקול רם את השיר שלהם 'לילי מרלן' המסורתית לא ידענו את נפשנו.¹⁴

המפגש הראשון עם הגרמנים לא היה אפוא בפעולה מלחמתית צבאית אלא במפגן נוכחות שערכו ברחובות העיר. בעקבות נחיתת האמריקנים באלג'יריה החליטו הגרמנים לכבוש את תוניסיה, אך לא עמדו שם מולם באותה עת כוחות

13 שם, עמ' 480.

14 עדות גז, עמ' 3.

שיירת כלי רכב גרמניים עוברת ברחוב בתוניס, 1942.

אימג'בנק ישראל / Getty Images

של בעלות הברית. הגרמנים השתלטו, כמו בכל מקום שכבשו, על נקודות המפתח בעיר, ובהן הנמל ומבני הציבור החשובים.

בהיעדר מקורות ומחקר נראית תקופת הכיבוש הגרמני כפרק זמן אחיד שבמהלכו מצד אחד הגרמנים שולטים בעיר, ומצד אחר חילות האוויר של בעלות הברית מפציצים את הכוחות הגרמניים שבעיר. ההפצצות האלה גרמו להרס פיזי של העיר ולהרוגים רבים. גז תיארה את תחושת החידלון עקב ההפצצות ואת חוסר היכולת לסייע לנפגעים:

היו כאלה הפגזות, הפצצה על כל העיר, הנמל היה הרוס. הבתים הגבוהים ביותר רבי הקומות, קרסו תחתיהם, על תושביהם, שלא היה להם זמן לברוח... אנחנו שמענו את קולותיהם של היהודים שלנו, כי היו בתים, שהיו כמעט כולם על טהרת היהודים. שמענו צעקות עד לב השמיים: 'הצילו! הצילו!' מי היה יכול לעשות את המלאכה? באילו מכשירים? לא היה לנו במה... התחילו לצעוק 'תנו מים! תנו מים!' היו אנשים טובים שחשבו שעל ידי הכנסת צינורות והזרמת מים יוכלו לשתות, להגיע לפיות. כנראה, שמרוב מים טבעו ונחנקו וקולם נדם. כעבור מספר חודשים, לאחר שהנאצים הלכו, התחילו ההלוויות. ליוונו את כל התושבים הללו שהיו ערמות.¹⁵

עדות זו חשובה ביותר אם כי אין לה אישוש ממקורות אחרים. אין ספק באשר להפצצת העיר על ידי חיל האוויר הבריטי, אך לא ידוע כמה יהודים נהרגו בהפצצות, ובזיכרון הקולקטיבי של יהודי צפאקץ שלאחר המלחמה לא עלה עניין זה.

בהפצצות נפגעו גם מבני ציבור יהודיים. שלושת בתי הכנסת הציבוריים הגדולים: בית הכנסת הגדול (ברחוב פסטור), בית הכנסת 'בית אל' (ברחוב קרתגו) ובית הכנסת 'מצליח' (ברחוב ירושלים), נהרסו לגמרי במלחמה. הבתים שסביב כיכר קרנו, שחיו בהם מספר משפחות יהודיות, נהרסו כליל. וכך סיפרה אסתר גפסו:

ביום חמישי 28 לינואר 1943, בעת שמרבית התושבים בצפאקץ עזבו את בתיהם ועברו להתגורר בכפרים הסמוכים לעיר על מנת לחמוק מההפצצות על העיר, **place carnot** [כיכר קרנו] הופצצה ונחרבה לחלוטין. בהפצצה נפגעו כל המבנים שבשכונה ונהרסו לחלוטין למעט אולם נשפים שלא נפגע ונשאר עומד על תלו. דיירי השכונה שמיאנו להתפנות – נספו בהפצצות הכבדות. בתום המלחמה ממשלת צרפת העניקה למשפחות

הריסות בעיר צפאקץ בעקבות הפצצות בעלות הברית. באדיבות פרנק גפסו, שמשית

שבתיהם הופצצו ונהרסו מקומות דיור חלופיים ועל חורבותיה של place carnot נבנתה שכונה חדשה בשנת 1945. השכונה החדשה לא דמתה כלל לשכונה הישנה, הזיכרון היחידי שנותרה משכונה זו היה אולם הנשפים אשר המשיך לעמוד במרכזה של השכונה החדשה שנבנתה.¹⁶

ההפצצות האוויריות, ללא כל הבחנה, של בעלות הברית הקשו מאוד על תושבי צפאקץ, וזו הייתה אחת הסיבות העיקריות לבריחה של יהודים מהעיר. הם התגוררו בכפרים ערביים הסמוכים לעיר, במטעים ובכל מקום שרק יכלו. שני הכפרים הסמוכים לעיר היו אלג'ראוא ולה שֶבָה (Chebba). דווקא בתקופה קשה זו של הכיבוש הגרמני התגלה כוחה של הקהילה היהודית לתמוך באחרים. במהלך המלחמה הגיעו לצפאקץ פליטים יהודים מלוב. על פי עדות אחת הגיעו כבר ביולי 1942 כ־350 פליטים יהודים מלוב, ומקס לזמברוזו קיבל עליו לטפל בהם ועסק בכך עד 1944.¹⁷ לא ידוע לנו הרבה על פרשה זו – למשל לא ברור היכן שוכנו הפליטים לפני הכיבוש ובמהלכו, וכיצד דאגה הקהילה למחייתם גם בתקופה הקשה של הכיבוש.

הנהגת הקהילה היהודית

תפקודה של הנהגת הקהילה בתקופת וישי ובתקופת הכיבוש הגרמני הוא מן הנושאים שהרבו לעסוק בהם במחקר על השואה. כדי להבין את תפקודה של הנהגת הקהילה בצפאקץ בתקופה זו מן הראוי להקדים כמה הערות על המבנה והארגון של הנהגת הקהילה. ב־21 בנובמבר 1905 הוקמה בצפאקץ בצו השלטונות – שהיה חתום, כנהוג, בידי הַיִי, שליט תוניסיה – 'קופת העזרה והצדקה', שהייתה למעשה ועד הקהילה. בשנת 1931 עמד בראש 'קופת העזרה והצדקה' אלבר סעדה, שהיה בעל אזרחות צרפתית; סגניו היו: יוסף בסיס וד"ר אמיל יונס; גזבר: אלבר נחמיאס; מזכירה: בקרה מוזן; וחברי הוועד היו: אברמינו לומברוזו, יוסף חלפון, דוד ברבי, ניסים גז, מזיג פראג'י ורנה ברבי. הרב הראשי של הקהילה היה הרב עקיבא אביטבול. ב־17 ביוני 1934 נערכו בקהילה היהודית בצפאקץ בחירות לוועד המטפל בנושא פסח בקהילה.

¹⁶ הציטוט לקוח מעבודת תלמידי, פרנק גפסו, על כיכר קרנו שבצפאקץ. המידע מבוסס על הזיכרון יוצא הדופן של אמו, אסתר גפסו לבית זרוק. אני מודה לו על כך.

¹⁷ המפקח האזרחי של צפאקץ אל מזכיר הממשלה הצרפתית בתוניס, 9 בדצמבר 1942, CADN, תוניסיה, משלוח שני, תיק 2543.

השתתפו בבחירות 631 איש, ומספר הקולות הכשרים היה 617.¹⁸ בעקבות הבחירות האלה נבחרו ב־4 באוגוסט 1934 חברים חדשים ל'קופת העזרה והצדקה'.¹⁹ חברי ועד הקופה שנבחרו היו: נשיא: ויקטור גז (נוסף על תפקידו כנציג קהילות הדרום במועצה הגדולה של המדינה); סגני הנשיא: אלבר שמלה ויוסף בוקובזה; גזבר: יצחק בן מנחם פרץ; מזכיר: ויקטור בן ניסים לוזון; וחברי הוועד היו: ניסים גז, בנימין זנזורי, יעקב כהן, רנה ברבי ואלבר בן אלי קייט. גסטון ספר, לא יהודי, מונה לנציג הממשל הצרפתי בוועד הקופה. הנה כי כן בשנת 1934 התחלפה ההנהגה בעיר. האישים המרכזיים בהנהגה, אלבר סעדה וויקטור גז, היו נתונים ככל הנראה בעימות, והדיו נשמעו גם בתקופה הגרמנית ולאחריה.

ויקטור גז, מעשירי הקהילה היהודית בצפאקן, התעשר ממסחר בשמן זית, ובית החרושת שלו לייצור שמן היה אחד ממרכזי הפעילות של הנהגת הקהילה בצפאקן. אך בתקופת הכיבוש צצה ועלתה דמות חדשה, שלא הייתה ידועה בפעילותה בקהילה עד אז. לפי עדותה של גז, הנרי כהן, ראש הקהילה, שדיבר ערבית וצרפתית בלבד, כמו רוב רובם של בני הקהילה, הודח מתפקידו, משום שלא יכול היה לקיים תקשורת עם הגרמנים. כהן לא הוזכר במסמכים שברשותנו מן השנים שלפני המלחמה או בעדויות על תקופה זו. שלושה חודשים לאחר שחרורה של צפאקן מהכיבוש הגרמני, ב־7 ביוני 1943, סיימו אלכסנדר סממה ויצחק פרץ כתיבת דוח למפקח האזרחי של צפאקן על התנהלותו של כהן בזמן המלחמה. הדוח הוא בעיקרו כתב אשמה נגד כהן, אך ניתן ללמוד ממנו על כמה היבטים של התקופה הגרמנית ועל תפקוד ההנהגה. כהן הגיב על כתב האשמה ובמסמך שכתב הוסיף פרטים חשובים על התקופה.²⁰ מכל אחד משני המסמכים הללו עולה תמונה שונה של הנהגת הקהילה בצפאקן. לדברי כהן

¹⁸ 'תוצאות רשמיות של שלושת אזורי הבחירות 17.6.1934',

CADN, תוניסיה, משלוח שני, תיק 2543.

¹⁹ צו של הִבֵּי בדבר בחירת הוועד החדש, 4 באוגוסט 1934,

CADN, תוניסיה, משלוח שני, תיק 2543.

²⁰ 'דוח על הניהול של מר הנרי כהן, נשיא "קופת העזרה והצדקה"

היהודית בצפאקן בתקופת הכיבוש הגרמני-איטלקי של צפאקן, 7 ביוני 1943, CADN, תוניסיה, משלוח שני, תיק 2543; כהן אל המפקח האזרחי של צפאקן, 11 ביולי 1943, שם. הדוח של סממה ופרץ חתום בכתב יד בלבד, אך מתגובתו של כהן מתברר כי חתמו על המסמך חלפון ולומברוזו. עוד עולה מתגובתו כי סממה ופרץ מונו על ידי המפקח האזרחי של צפאקן לכתוב את הדוח ב־2 במאי. כהן כתב תגובה ארוכה מאוד וצירף אליה מסמכים לאישוש טענותיו.

הוא היה חבר מועצת הקהילה מאז 1933 אך לא היה פעיל מעולם. הוא סיפר כי בדצמבר 1942 נקראו ראשי הקהילה היהודית אל המפקח האזרחי הצרפתי של צפאקן, בואיה־רסס (Boyer-Resses). לטענתו של כהן הנהגת הקהילה לא תפקדה מאז שנכנסו הגרמנים לצפאקן. מועד הפגישה, 26 בדצמבר, היה כחודש וחצי לאחר תחילת הכיבוש הגרמני, והקהילה בשלב זה נשארה לרבריו ללא הנהגה. כך סיפר כהן:

במצב עניינים זה הזמין המפקח האזרחי בסוף דצמבר למשרדו את כל חברי מועצת הקהילה, והם אמורים היו להתייצב ב־26 בדצמבר. באותו יום מצאתי את עצמי לבד בחדר ההמתנה של בואיה־רסס. הוא הצהיר בפני כי לנוכח ההיעדרות המוחלטת של חבריי הוא ממנה אותי לנשיא מועצת הקהילה. ניסיתי להתנגד בהסבירי כי אחרים מתאימים ממני בגילם, בחינוכם, במצבם הכלכלי ועוד... נפגשתי עם מר אלבר סעדה, שנחשב לאחד האישים החשובים ביותר בצפאקן, הצגתי לפניו את פרטי השיחה עם המפקח האזרחי והצעתי לו מיד לקבל את תפקידי. מובן מאליו כי מר אלבר סעדה לא קיבל התפקיד בגלל האחריות הכבדה שהייתה בו. אישים אחרים כמו אלכסנדר סממה (מחבר הדוח נגד כהן), הד"ר ביסמוט, יונס וְלֵאוֹן כהן ואחרים סירבו באופן קטגורי גם הם לקבל את הכבוד לנוכח המחויבויות הרבות. לבסוף לאחר [מילה לא ברורה] הצלחתי להרכיב את הוועד החדש שכלל את מר אלבר סעדה, שהסכים להיות נשיא כבוד בלבד, ומקס לומברוזו,²¹ שכבר היה סגן הנשיא.²²

על סמך עדותו של כהן ועל סמך הדוח של סממה ופרץ ניתן בוודאות לקבוע כי כהן אכן היה נשיא הקהילה היהודית בתקופת הכיבוש.²³ הוא שימש בתפקיד החל ב־26 בדצמבר ולפחות עד 10 באפריל. מלבד שני שמות נכבדים נוספים איננו יודעים מי עוד היה חבר בוועד בזמנו. לא ברור מדוע לא הגיעו ראשי הקהילה האחרים לפגישה עם המפקח האזרחי. היעדרות כה משמעותית של כולם, למעט כהן, מלמדת ככל הנראה על מתחים כאלה או אחרים בקהילה

21 לומברוזו היה בעל נתינות צרפתית. הוא גויס בתחילת המלחמה וככל הנראה שוחרר עקב חוקי וישי. היו לו שני אחים בעלי נתינות איטלקית שהתנהלה נגדם חקירה בחשד למסחר עם האויב.

22 מסמך כהן (לעיל, הערה 20), עמ' 2. חובה להדגיש כי זו העדות היחידה שאיתרתי עד כה על מפגש זה ועל המינוי של כהן.

23 הדוח של סממה ופרץ מאשר את עובדת היותו ראש הקהילה, שכן על עובדה זו מבוססים כל החשדות נגדו.

בתקופה שקדמה לכיבוש הגרמני. האם ההחלטה להיעדר מהפגישה הייתה מתואמת או פרי החלטה של כל אחד מחברי הוועד? ומדוע בא כהן לפגישה? מה הניע אותה? אם הייתה החלטה כללית של ראשי הוועד שלא להגיע לפגישה כדי להקשות על השלטונות בתקופה זו, האם שותף כהן בהחלטה והפר אותה, ומדוע עשה זאת? או שמא לא שותף בהחלטה, ומדוע לא שיתפו אותו? עדותו זו של כהן מוכיחה לכאורה כי לעדותה של גז על הדחתו אין על מה לסמוך. ההפך הוא הנכון, כהן היה ללא ספק ראש הקהילה במרבית חודשי הכיבוש הגרמני. מדוע אם כן טענה גז כי הודח? גז סיפרה כי 'לבקשת הגרמנים מונה רופא יהודי בשם ד"ר ספרבר שידע לדבר גרמנית והיה מאוד מקובל בקרב חברי הקהילה היהודית בעיר'. ספרבר ביקש שהמינוי שלו ייעשה על ידי הגרמנים ובהסכמת הקהילה, 'כי הוא לא ראה עצמו כאיש הקהילה המקומית למרות שהוא חי שם עם משפחתו ועבד וכו'. הוא חש כתושב זר ולא רצה להכנס לעובי הקורה, בלי הסכמת שני הצדדים. לקהילה לא הייתה ברירה אלא להסכים, בשמחה אפילו, שהד"ר ספרבר ידבר בשמם.²⁴ ד"ר איזידור ספרבר נולד בשנת 1903. הוא נפטר בשנת 1961 בישראל, וידוע כי עבד בבית החולים בנהריה.²⁵ ניתן לשער כי הוא הגיע לתוניסיה במחצית השנייה של שנות השלושים, יחד עם רופאים נוספים שברחו מגרמניה והשתקעו בתוניסיה. הכולט שביניהם בתקופת המלחמה היה הד"ר לאופולד בֶּרְטֶנוֹס, שהתערה בחיים היהודיים והציוניים בתוניסיה והיה בין ראשי הקהילה בעיר שניהלו את המשא ומתן עם הגרמנים. עם זאת תפקידו של ספרבר נראה לי מרכזי יותר, שכן הוא היה הדמות העיקרית במשא ומתן עם הגרמנים.

המקורות ההיסטוריים ועדותה של גז עולים לרוב בקנה אחד. ספרבר מונה לייצג את הקהילה בצפאקץ מול הגרמנים בגלל שליטתו בשפה, כפי שעשה זאת ברטווס בתוניס. בכך אין כל חדש.²⁶ מעניינת הקביעה של גז כי כהן הודח מתפקידו, והרי ברור כעת שעד דצמבר 1942 לא החזיק בתפקיד ביצועי

24 עדות גז, עמ' 7. אישוש לטענתה זו יש גם בהספד שנשאה לזכרו בשנת 1961.

25 תלמידתי ורדה שיף סייעה לי באיתור קברו ומעט הפרטים הידועים לנו על אודותיו. תודתי לה.

26 ספרבר נזכר בתור 'נשיא הקהילה היהודית' במכתב ששלח המפקח האזרחי של צפאקץ אל ז'אן פייר אסטווא בתוניס, 2 באפריל 1943, CADN, תוניסיה, משלוח שני, תיק 2543. זהו אזכור יחיד שמצאתי לכך, ואני מעריך שאין ללמוד ממנו על שינוי בהרכב מועצת הקהילה מפרוואר - המועד שבו נשלחה למפקח האזרחי של צפאקץ רשימה של חברי הוועד שספרבר נמנה בה עם אחד החברים מן השורה (ראו להלן,

בקהילה. מעניינת יותר השאלה איפה היה באותה שעה גיסה ויקטור גז, שהיה לכאורה הדמות העיקרית בקהילה היהודית בעיר עד תקופת המלחמה. לטענתה ויקטור גז חי בשנים שקדמו למלחמה בתוניס, אף שבאופן פורמלי המשיך להחזיק בתפקיד של נשיא מועצת הקהילה בצפאק.²⁷ אפשר כי בטענה זו משתקפת המציאות שבה לפחות חלק מראשי הקהילה ברחו מהעיר, יחד עם תושבים יהודים אחרים.

ככל הנראה לאחר שהחלו העניינים להתייצב מונה לקהילה היהודית ועד חדרש. במכתב מ־12 בפברואר 1943 למפקח האזרחי של צפאק הוצגה רשימת חברי הוועד החדש,²⁸ והרשימה כוללת את הדמויות המרכזיות המוכרות לנו. ואלו היו בעלי התפקידים על פי הרשימה: נשיא כבוד: ויקטור גז ואלבר סעדה; נשיא בפועל: הנרי כהן; סגני הנשיא: יוסף בוקובזה ומקס לומברוזו; גזבר: סאסי גז; מזכיר: ו'נ ברבי; חברים: ניסים כהן, אלפרד בובליל, ד"ר ביסמוט, ד"ר ספרבר ופליקס גז.

הוועד החדש של הקהילה מעניין בהרכבו, שכן הוא כלל כנשיא כבוד את שני המנהיגים החזקים של הקהילה, שכאמור התעמתו ביניהם בעבר, וייתכן שהדבר משקף את הרצון להביא לאחדות בקהילה לנוכח אירועי המלחמה. בבחירות של 1934 לא נבחרו נשיאי כבוד. ההרכב של הוועד מאשר את קביעתו של הנרי כהן שהוא היה הדמות המרכזית. בין חברי הוועד נזכר לראשונה שמו של ספרבר. ככל הנראה 'הסכימה' הקהילה – כלשונה של גז – למנותו לנציגה מול הגרמנים בסמוך למועד זה (פברואר 1943). מעניינת במיוחד הוספת שמו של ויקטור גז לנשיאי הכבוד. בין אם אכן ברח לתוניס כשהחל הכיבוש של צפאק ובין אם עבר לשם קודם לכן, הרי כעת הפגין נוכחות בצפאק לפחות בשמו. הקהילה ביקשה מהמפקח האזרחי לאשר את הרשימה באמצעות צו

הערה (28) - ועד תחילת אפריל, אך אין ספק באשר למרכזיות של ספרבר.

27 עדות גז, עמ' 7.

28 מכתב לא חתום על נייר מכתבים של מועצת הקהילה היהודית בצפאק, 12 בפברואר 1943, CADN, תוניסיה, משלוח שני, תיק 2543. מעניין לשים לב שגם בתקופת הכיבוש הקפידו על עניינים רשמיים של רישום הוועד ואישורו על ידי השלטונות כנדרש. בנאומו בוועידת החירום של ה'קונגרס היהודי העולמי' שהתכנסה באטלנטיק-סיטי בשנת 1944 סיכם עורך הדין מתיו גנס במשפט אחד את פרשת נושאי התפקידים בקהילה: 'בספאקס, ד"ר ספרבר, ועימו האדונים אלברט סעדה, יוסף חלפון ומקס לומברוזו הצילו את קהילתנו משואה גמורה' (לסקר, עמ' 359).

כמקובל, אך לא מצאתי עדות לצו כזה. ועוד הערה בשולי ענייני ההנהגה: אין לנו שום עדות על התנהלותם של הרבנים בקהילה היהודית בתקופה זו; אין הם נזכרים במסמכים רשמיים, ואין כל עדות על פועלם.

ככל הנראה בין משפחת ספרבר לבין משפחת גז נרקמה ידידות עוד לפני המלחמה. כאשר החלו ההפצצות על העיר ברחה משפחת גז לבית החרושת לשמן זית של ויקטור גז, שהיה מחוץ לעיר, ומשפחת ספרבר התגוררה עמה שם. מכאן שבתקופה הגרמנית שהה לפחות חלק מהנהגת הקהילה בבית החרושת המשפחתי. ספרבר ניהל את פעילותו ממקום זה, ובני משפחת גז, ובעיקר מטילדה, סייעו לו, וכך מצויה הייתה מטילדה במרכז העניינים בתקופה זו. בעלה, מוריס, נאסר יחד עם ראשי הקהילה, והם היו בני ערובה של הגרמנים. לפי עדותה של גז הגרמנים לקחו בני ערובה כדי להבטיח כי היהודים ישלמו את הקנסות הכבדים שהטילו עליהם. אם המידע שבידינו נכון, הרי הדרישה לקנסות הוצגה רק בסוף מרס 1943. משמעות הדבר כי רוב חודשי הכיבוש הגרמני לא היו ראשי הקהילה או נכבדים מהקהילה במאסר.

החיים בצפאקץ, כמו בשאר ערי תוניסיה, התנהלו בתקופה זו בין שלושה מוקדי כוח: הצרפתים, שהמשיכו לנהל את העיר כבעבר, ההנהגה המוסלמית של העיר והכובשים הגרמנים. את המשא ומתן עם הקהילה היהודית בצפאקץ ניהלו האוברשארפיהרר גאורג בסט (Best), אחיו של מושל דנמרק, והשטורמשראפיהרר ינסן (Jensen).²⁹ בסט היה גם הממונה על העיר סוסה, ולא ברור כיצד התנהל בין שתי הערים. בעדותה של גז הוזכר גם שמו של וון פשט, 'הקומנדאט הנאצי בעיר שלנו'.³⁰ מפקד הצבא הגרמני בצפאקץ ביקש מספרבר, שהיה כאמור הנציג של הקהילה מול הגרמנים, שידאג לו למשרת אישי. ספרבר שלח אליו את האח הערבי שהעסיק במרפאתו, ובהתאם להנחיותיו אסף האח מידע על המתרחש אצל הגרמנים והעבירו לספרבר. על מערכת היחסים שבין ספרבר לבין המפקד הגרמני של צפאקץ אפשר ללמוד מתיאור הוויכוחים בינם בעניין הקנסות והחרמת הרכוש מהקהילה היהודית ובעניין גיוס הצעירים לעבודות הכפייה. מוקדי חיכוך אלה אפיינו את מערכות היחסים שבין הגרמנים לבין ההנהגה היהודית גם בערים אחרות, בעיקר בתוניס הכיבדה.

²⁹ אביטבול, עמ' 120. ראו גם: סאביי, עמ' 145-147. סאביי הסתמך על ריאיון שערך עם ספרבר. לא מצאתי בספרות המחקר פרטים על שני קצינים אלה.

³⁰ עדות גז, עמ' 7. השם וון פשט מופיע בתכתוב של ההקלטה. לא מצאתי במחקר התייחסות לדמות זו בצפאקץ. ייתכן שיש כאן שיבוש של השם (פון) בסט. העניין מחייב עדיין מחקר.

עובדי כפייה

איננו יודעים מתי בדיוק הועלתה לראשונה הדרישה לגיוס עובדי כפייה. גז סיפרה כי כאשר דרש המפקד הגרמני המקומי מספרבר צעירים לעבודות מחוץ לעיר, הוא נאלץ לפרסם מודעה שבה הוטלה על כל הצעירים מגיל שמונה עשרה ועד חמישים חובת התייצבות. אלא שספרבר חשש מאוד שהצעירים לא יגיעו ביום שנקבע, ושדרוש זמן נוסף לגיוסם, וביקש להרוויח זמן. לפי בקשתו של ספרבר הכינה הטבחית של מטילדה גז ארוחה דשנה וכבדה מאוד, והמשרת הערבי שלה הביא את האוכל למקום שבו ישבו וזן פשט וספרבר וחיכו לצעירים שיבואו להתייצב. 'ד"ר ספרבר אמר לו: "היות וישנה עבודה רבה היום, המשפחה שלחה לי את האוכל. אם אתה רוצה להצטרף אלי בבקשה. יש לי גם בקבוק קוניאק מזמן, תאכל ותשתה."³¹ הקציץ הגרמני חשד כמוזן וביקש מספרבר לטעום לפניו מכל דבר מאכל. בתום הארוחה אמר לו ספרבר: 'עכשיו, לא היהודי ולא האויב מדבר איתך אלא הרופא. בתור רופא אני מבקש ממך ללכת לשכב, לנוח שעה שעתיים.'³² ואכן הקציץ הגרמני חש עייף ושכב לנוח, ולדברי גז הוא ישן שלושים ושש שעות. גם אם מספר שעות השינה בעדותה מוגזם, מסתבר כי ספרבר קיבל שהות נוספת לגייס את הצעירים היהודים לעבודות הכפייה. לאחר שהתעורר וזן פשט החל ספרבר למיין את הצעירים שהגיעו, ומצא כי רובם 'חולים' במחלות שונות שמנעו את גיוסם. נשאר כשבעה עשר צעירים יהודים שהחליטו לגונן על ספרבר. הם נשארו במקום הריכוז, והוא חזר לבית משפחת גז וסיפר את מה שקרה. בעצתה של מטילדה הוא הסתתר אצל צרפתי, פקיד דואר בכיר, שהיה בקשרי ידידות עם היהודים, וכך ניצל.³³ מכל מקום פרשה זו לא מנעה את הגיוס של הצעירים לעבודות הכפייה.

31 עדות גז, עמ' 18.

32 שם.

33 פרטים רבים בסיפור מרתק זה אינם ברורים, והמראיין לא בחן ובדק את הדברים עם המרואיינת. לא ברור באיזה שלב של הכיבוש התרחשו הדברים. לכאורה היה זה ממש לקראת סוף הכיבוש. מה קרה לצעירים שנשארו? האם הם גויסו? כמה זמן התחבא ספרבר ומה קרה בפגישה הבאה שלו עם זון פשט? ניתן לקבל את גרעין הסיפור כנכון, אך הוא מחייב אישוש ממקורות נוספים, אם יש כאלה. סיפור זה מסתיים בעדותה של גז בסיפור אחר, על החרמת רכוש ועל שיתוף פעולה של יהודי עם הגרמנים (ראו להלן, ליד הערות 51-54).

יהודי במחנה כפייה בתוניסיה, על חזהו טלאי צהוב.
ארכיון הממשל הפדרלי (Bundersarchiv), ברלין

הגרמנים דרשו מהקהילה היהודית מאה יהודים באופן קבוע לעבודות הכפייה, שעיקרן היה עבודות בנמל, פריקת כלי רכב צבאיים ובניית מקלטים. הקהילה קראה לעניי העיר לבוא לבצע עבודות אלה תמורת שכר של 100 פרנק ליום – היה בכך ביטוי להבדלים המעמדיים ולהשלכותיהם על היחסים החברתיים אפילו בקהילה קטנה כמו צפאקץ. כמה שבועות לאחר הכיבוש ביקשו הגרמנים לכלוא את כל הגברים הכשירים בעיר, אך ראש הקהילה היהודית התריע מפני סכנת מגפה חמורה, והגרמנים ויתרו על כוונתם.³⁴ על פי עדותו של סעדיה חורי, אחד מפועלי הכפייה בצפאקץ, עבודת הכפייה לא הייתה חובה, שכן היו מספיק מתנדבים עניים שיצאו לעבודות אלה. אף שמשפחתו ברחה מהעיר עם פרוץ הקרבות וההפצצות, הוא התייצב לעבודת הכפייה, שכן ידע שרק הכסף שיקבל בעבור העבודה יוכל להצילו מסכנת רעב. 'כל יום הלכתי 12 ק"מ ברגל לכל כיוון, הייתי צעיר', העיד. והוסיף: 'אני הלכתי מרצוני, שמעתי בקול הנכבדים'. האפשרות לחזור הביתה בכל יום, העובדה שהעבודה לא הייתה קשה מדי, ושיחס הגרמנים לא היה קשוח במיוחד, הקלו את גיוס העובדים בקהילה הקטנה. עיקר העבודה לדברי חורי הייתה כריית פחם והטענתו בנמל.³⁵ על פי עדותה של גז הייתה 'עבודת כפייה בנמל. הם היו תחת הפגזות במשך ימים וליילות. האח שלי היה כל הזמן תחת הפגזות. כאשר הייתה הפגזה ורצו להתחבא בשוחות הגרמנים לא נתנו להם. הם הלכו אמנם להתחבא, אבל היהודים היו צריכים להמשיך לעבוד, כאילו שום דבר לא קרה. בהפגזות הללו היו כל כך הרבה מתים על ידם. לא ידעו איך לצאת מזה'.³⁶

קנסות והחרמת רכוש

מיד לאחר המלחמה החלה הקהילה היהודית לפעול לקבלת פיצויים על הפגיעות ברכוש היהודים בתקופה הגרמנית, ומן הטיפול בעניין זה ניתן ללמוד בדעיכה על הדרישות של הגרמנים.³⁷ יהודים רבים סולקו מבתיהם מבלי שנמצא להם

34 אביטבול, עמ' 125.

35 עדות סעדיה חורי בריאיון עם יפה חדד, 20 במרס 1989. הטקסט מצוי ברשותי. בריאיון חסרים פרטים רבים לזיהוי מדויק יותר של מעשיו של חורי לפני המלחמה ולאחריה.

36 עדות גז, עמ' 17.

37 תזכיר של מועצת הקהילה היהודית בצפאקץ, חתום בשם המועצה ללא שמות, 14 באפריל 1943, CADN, תוניסיה, משלוח שני, תיק 2543.

דיור אחר; נאסר על היהודים לצאת מן הבתים בשעות מסוימות; והוחרמו מהם אופניים, מקלטי רדיו, רהיטים, ביגוד, שטיחים, מערכות כלי אוכל, מראות וחפצים אחרים. הגרמנים החרימו גם את תכשיטי הנשים. בעדותה תיארה גז ניסיון להחרמת מערכת כלי אוכל (סְרוויס) מביתה:

כשבאו יום אחד שני חיילים גרמניים לבית החרושת שלנו והם מחפשים את פראו גז, פראו גז – זאת אני. הם מבקשים לתת להם סרביס חשוב, יפה וכו' משום שרומל צריך להגיע. אז אמרתי לו 'אנחנו פה פליטים. הבית נשאר בעיר, ואין לי כלום פה'. הוא פתח את הארון וראה ערמות צלחות, מזלגות וסכינים. הוא אומר 'וזה מה זה?' אמרתי לו: 'זה לא סרביס, זה לאכילה יום יום. אנחנו לא יכולים לאכול עם הידיים. זה בשביל המשפחה'. והוא אומר לי: 'אבל המרשל רומל מגיע!' בתמימותי (וזה יכול היה להראות כמין בדיחה כזאת, שהיתה יכולה לעלות לי ביוקר) אמרתי: 'הנה צלחת בשביל המרשל רומל. הנה מזלג, הנה סכין, הנה מפית וזהו זה'. זה דבר נורא... כנראה הוא הבין שבתמימותי לא ידעתי מה הוא רוצה ממני בדיוק.³⁸

הקהילה נדרשה לדאוג לכלכלתם של עובדי הכפייה ולשלם את משכורתם,³⁹ ולצורך כך היה עליה לגייס 1,600,000 פרנק. סכום זה הוטל כמס על כל הקהילה היהודית. נוסף על כך הגרמנים החרימו באיומים מנכבדי הקהילה כספים וחפצים יקרי ערך.

בשבועיים האחרונים לכיבוש גברו הלחצים על הנהגת הקהילה היהודית בצפאקץ. ב־26 במרס הוטל על הקהילה קנס של 15 מיליון פרנק, והגרמנים לקחו שישים בני ערובה יהודים כדי להבטיח שהקנס אכן ישולם במועד.⁴⁰ אמנם בני הערובה לא נכלאו, אלא היה עליהם להישאר בהישג ידם של הגרמנים כל הזמן, כפי שהסבירה גז: 'בני הערובה היו מתחת יד שלהם. לא עשה [כנראה צ"ל: נעשה] להם שום דבר. לא נגרם דבר, יש לציין, שמשמעות היותם בני ערובה הייתה בנוכחותם. לא יכלו לעזוב את המקום. אבל לא היו אסירים'.⁴¹ אותם יהודים נותרו חופשיים כדי שיוכלו לסייע לוועד הקהילה הן

38 עדות גז, עמ' 13-14.

39 בתזכיר נכתב 'לשלם את משכורתם של העובדים היהודים והערבים שנדרשו על ידי כוחות הציר' (ראו לעיל, הערה 37). לכאורה עולה מניסוח זה כי היו גם עובדי כפייה ערבים. אינני יודע אם הכוונה לעובדים ערבים ששירתו את הגרמנים במקומות שבהם ישבו או לעובדי כפייה בדומה ליהודים.

40 המספר שישים לקוח מעדותה של גז, אך יכול להיות שאינו מדויק.

41 עדות גז, עמ' 22.

בגיוס הכסף והן בגיוס כוח האדם לעבודות הכפייה. לא ברור לחלוטין מתי נעצרו ראשי הקהילה. אם היה קשר בין הקנס לבין המעצר, הרי הדבר נעשה בסוף מרס 1943 ולא ארך זמן רב.

כדי לשלם את סכום הקנס בפרק זמן קצר מכרה קבוצה של יצרני שמן זית יהודים ל'ועדה לקנייה ולחלוקה של שמן זית של תוניסיה' שמן בערך של 8.6 מיליון פרנק. 6 מיליון פרנק גויסו כהלוואה מבנק 'קרדי ליונה' (Credit Lyonnais) בצפאקן,⁴² וחמישים וארבעה מחברי הקהילה (תעשיינים, סוחרים וחקלאים) חתמו על ערבות (ראו את שמותיהם להלן בנספח ב). ועד הקהילה שילם את 400,000 הפרנק הנתרים מ'קופת העזרה והצדקה' של הקהילה. כדי שה'ועדה לקנייה ולחלוקה של שמן זית של תוניסיה' תוכל לשלם את התמורה עבור השמן שנמכר לה, לוותה הקהילה היהודית את הכסף משני בנקים שפעלו בתוניסיה. מבנק 'קרדי ליונה' לוותה 4.4 מיליון פרנק, ומה'בנק הלאומי ומסחר ולתעשייה' (Banque National du Commerce et de l'Industrie) – 4.35 מיליון פרנק. 'מספר גדול של נכבדים יהודים מצפאקן חתמו על הערבות להלוואות אלה'.⁴³

במהלך ההתארגנות הקהילתית לתשלום 15 מיליון הפרנק הטיל הגסטפו על קהילת צפאקן לשלם 20 מיליון פרנק נוספים, ודרש שסכום זה יועבר עד יום שלישי 6 באפריל בשעה שתיים בצהריים, ואף איים להוציא להורג את היהודים בני הערובה אם לא ישולם הסכום.⁴⁴ ראוי לציין כי במכתב מן ה-2 באפריל שבו דיווח המפקח האזרחי של צפאקן לנציב הכללי של תוניסיה, ז'אן פייר אסטווה (Esteva), על המצב החדש שנוצר בעירו מופיעה לראשונה במסמכים המילה 'גסטפו' – בדרך כלל דובר על 'כוחות הציר' (Les Troupes de l'Axe). אנו למדים ממכתב זה כי מועצת הקהילה היהודית בעיר הסמיכה את הנרי כהן, ספרבר ומקס לומברו לנקוט את כל הצעדים האפשריים לתשלום הסכום. אך השלושה הבינו כי אין ביכולתם בשום אופן לגייס את 20 מיליון הפרנק הנוספים, ועל כן העבירו את כל סמכויותיהם לויקטור גז, נשיא הכבוד של הוועד, ולגסטון ספר, ששהו באותה תקופה בתוניס. אסטווה

42 בעדותה ציינה גז כי צרפתי שעבד בבנק הסכים לסייע להם 'הצרפתי הזה נתן את הסכום' (עדות גז, עמ' 15). ככל הנראה הכוונה למנהל הבנק, שכן קשה להניח שפקיד בנק, בכיר ככל שהיה, העמיד סכום כה גדול לטובת הקהילה היהודית.

43 שם.

44 המפקח האזרחי של צפאקן אל אסטווה, הנציב הכללי בתוניסיה, 2 באפריל 1943, CADN, תוניסיה, משלוח שני, תיק 2543.

נתבקש להורות להם לממש את חובתם הנוכחית. ואם לא יוכל לפנות אליהם מסיבה כל שהיא, וכדי למנוע את הסנקציות הקשות שעתידות היו לחול על הקהילה, התבקש אסטווה לפנות לשלטונות הגרמניים בתוניס שיורו לפקודיהם בצפאקץ לרחות במעט את מועד העברת התשלום הנוסף.⁴⁵ אסטווה בדק את הנושא בתוניס. הוא הבין כי לא יוכל להתערב בנעשה בצפאקץ ולסייע בקבלת אישורים להלוואות נוספות בתוניס, וטען כי לדעתו תוכל הקהילה לממן ממקורותיה שלה את 20 מיליון הפרנק הנוספים. עם זאת הוא הצליח להשיג אצל ד"ר רודולף ראהן (Rahn), מיופה הכוח הגרמני בתוניסיה, שהיה האישיות הבכירה ביותר בתוניסיה מטעם הגרמנים, דחייה של העברת הסכום ל-9 באפריל. מכתבו של המפקח האזרחי בצפאקץ השיג את מטרתו. אף שלא כולם הבינו באותה שעה את משמעות הדחייה בשלושה ימים, ברור היה כי זה הישג נכבד. חליפת מכתבים זו מלמדת על הלחץ שבו הייתה נתונה הנהגת הקהילה בצפאקץ, ועד כמה היה הקנס השני כבד וקשה. ועוד, אולי ניתן ללמוד מתכתובת זו כי את ההוראות להטיל קנסות נתנו השלטונות הגרמניים בתוניס, ושלא הייתה זו יזמה מקומית. מערכת היחסים הפנים-גורמנית בין המפקדה בתוניס לבין המפקדות בערי תוניסיה אינה מחוורת די הצורך במחקר.⁴⁶ כדי למלא את דרישת הגרמנים העבירה מועצת הקהילה רק 3.6 מיליון פרנק לידי הוועדה לקנייה ולחלוקה של שמן זית של תוניסיה, ו-5 מיליון הפרנק הנותרים שלוותה כדי לממן את התשלום עבור השמן שנמכר לוועדה, הועברו מיד לידי הגסטפו. בואם של כוחות הברית חסך את הצורך להעביר לגרמנים 15 מיליון פרנק נוספים. גז היטיבה לתאר את הדרמה שהתרחשה באותן שעות. זה כמה ימים קיבל ספרבר דיווחים מן האח הערבי שהעסיק, וששימש כאמור משרתו האישי של המפקד הגרמני בצפאקץ, כי המלחמה קשה מאוד, וכי כוחות בעלות הברית עתידים לשחרר את צפאקץ בימים הקרובים. ספרבר וגז שמרו את המידע בסוד, כדי שלא לעורר ציפיות שלא תתגשמה:

יוסף בא באותו בוקר ואמר 'וון פשט קיבל הוראה להתכונן לארוז'. היתה שמחה גדולה בלבנו. אבל באותו יום היה צריך להגיש את שלושים המיליון לוון פשט. מנהל הבנק הצליח לגייס רק חמישה מיליון, לא יותר. ד"ר ספרבר הלך עם החמישה מיליון בתוך השק על הגשר ואמר לו: 'קומנדאנט, אין לי שלושים מיליון, יש לי חמישה מיליון ועצמי, היות ואני לא הייתי

45 שם.

46 דרישה לתשלומי קנסות הוטלה גם על הקהילות בערים סוסה ונאבל, וגם שם ממש בשלהי הכיבוש הגרמני. ראו: אברהמי; אברמסקי-בליי, עמ' 443 (סוסה), 422 (נאבל) וכן במאמרו של ויקטור חיון בחוברת זו.

מוצלח כדי להביא לך את השלושים מיליון, חיי בידידך'. לנאצי היתה, למרות הכל, יראת כבוד בפני אומץ הלב של ספרבר, שתמיד דיבר איתו גלויות – לא פגע בו. לקח את החמישה מיליון ואמר לנהג שיסע הלאה, והוא נשאר כדי לדעת מדוע אין כסף.⁴⁷

בשולי הדברים ואולי לא, העובדה שמנהיגי הקהילה היהודית לא הוצאו להורג אף שהסכום לא הועבר לידי הגרמנים, ושלא ידוע לנו על פגיעה בהם, מלמדת אולי משהו על כוונות הגרמנים באשר לאוכלוסייה היהודית בתוניסיה. תופעה זו חזרה על עצמה בערים אחרות.

על פי עדותה של גז הביא ספרבר את הכסף המזומן בשק, ועל גשר מסוים היה צריך להיות המפגש כדי שהאוטו של הגרמנים יבוא לקחת את השק, ויסע – לאן? אף אחד לא ידע. לא נשאר זכר, ולא סימן ולא צילום, ולא שום דבר.⁴⁸

הטלאי הצהוב

בצפאקן ענדו את הטלאי הצהוב. סיפרה גז:

היה חייט יהודי, הרחק מבית החרושת שלנו שהמשיך לעבוד בחנות שלו. ברגע של רגיעה היינו נכנסים, מפטפטים איתו, מדברים איתו. כשהופיע הצו הזה היה לו וילון צהוב, לקחתי אותו והבאתי אותו אל מר בוחניק, ואמרתי לו: 'תעשה כמה טלאים כאלו'. הוא עשה לי את זה, ולכל יהודי שעבר על ידנו נתתי אחד, ואמרתי: 'תענוד את זה, יום יבוא ונהיה עם כמו כל העמים. אל תתבייש, בראש מורם תענוד את זה'.⁴⁹

לפי עדות של חייל יהודי שהגיע לצפאקן עם שחרורה, היה מצב היהודים בעיר טוב מזה שבתוניס. 'זמן מסוים היו היהודים כלואים במחנה הסגר והוכרחו לשאת טלאי צהוב. בדרך אחרת לא פגעו ביהודים, כפי שסופר לנו. היחסים בין היהודים והערבים אינם טובים ולא היו טובים וכששלטו הגרמנים בעיר הרימו הערבים ראש והתהלכו בקומה זקופה. כשיצאו הגרמנים את העיר הונמכה קומתם'.⁵⁰

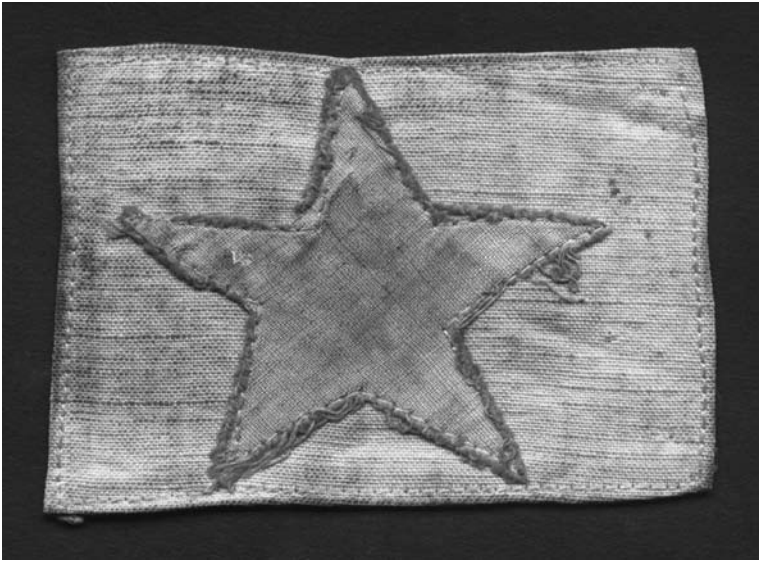
47 עדות גז, עמ' 17.

48 שם, עמ' 16.

49 שם, עמ' 11-12.

50 לסקר, עמ' 243-245.

טלאי סימון של ישראל אמיל ישי. ישי עבד בעבודות כפייה בנמל סוסה שבתוניסיה, ואולץ לענוד שם את הטלאי. אוסף החפצים, מוזאון יד ושם, תרומת משפחת ישי, נתניה

שיתוף פעולה עם הגרמנים

גז סיפרה בעדותה על יהודי בשם מוריס נטף, שסייע לגרמנים. זוהי עדות יוצאת דופן, שכן לרוב לא דיברו יוצאי הקהילה על עניינים 'לא נעימים', קל וחומר שלא נקבו במפורש בשמו של מי שעסק בעניינים כאלה. נטף סייע לגרמנים עד כדי כך שהאנגלים, טענה גז, רצו להוציאו להורג 'על התנהגותו הקולברטורית שלו'.⁵¹ מה הייתה התנהגות זו? 'הוא התנדב ללכת אתו ועם וון פשט] מבית לבית כדי להראות לו משפחות [שמסתירות רכוש]', ובין השאר הגיע למשפחת גז: 'כשנכנסו אלי לחדר – היהודי מוריס נטף אמר לבעלי "מסייה גז, אתה צריך לתת את הכסף והרכוש והתכשיטים וכל מה שיש לך לקומנדאנט וון פשט". בעלי אמר לו: "כפי שאתה רואה אנחנו בחדר אחד גרים שלוש משפחות. אין לנו שום דבר פה. הכל נשאר בעיר". והוא אומר: "אני מכיר את התכשיטים של אשתך. לא יכול להיות שהשאירה אותם בעיר".⁵² למזלה של גז היא הוזהרה מבעוד מועד על ידי יהודי אחר כי הגרמנים עומדים להחרים את רכושם, וביקשה מערבי שחי אתם, סאלם שמו, להטמין את התכשיטים בגפת, ואותו ערבי ישן במקום שבו הטמין את התכשיטים. נטף לא האמין לדבריה של גז – 'מוריס נטף הלז, היה כל כך פעיל הוריד כל מה שהיה בארונות, על הרצפה, כדי למצוא משהו, כי בעלי אמר לו: "חפש! תמצא – תיקח!"⁵³ גז התקשתה להבין ממה נבעה השנאה של נטף ליהודי המקום. 'הוא היה בן [ל]משפחה טובה מאוד, אבל הוא היה הכבשה השחורה של כל המשפחה, וגם של היהדות המקומית'.⁵⁴ בעדות זו יש ללא ספק יותר מגרעין של אמת. העובדה שגז נקבה בשמו של נטף וזיהתה אותו כבן למשפחה מסוימת מחזקת את האמינות של העדות. עם זאת אי אפשר לאמת את המידע הזה ממקורות אחרים.

יחסי היהודים וסביבתם

כאמור המחקר עדיין חסר מידע רב על היבטים שונים של הכיבוש הגרמני בצפאקץ, כמו בערים אחרות. אחד היבטים המעניינים הוא מה קרה לאוכלוסיות האחרות בעיר, ומה היו היחסים בין העדות שבה – יהודים, ערבים, צרפתים

51 עדות גז, עמ' 20.

52 שם.

53 שם.

54 שם, עמ' 21.

והעדות הקטנות, איטלקים ויוונים. יתרה מזו, אין לנו כמעט מידע על יחס השלטון המקומי, הצרפתי והערבי, ליהודים.

לטענתה של גו יחס הערבים אל היהודים היה בעיקרו יחס טוב. המושל הערבי של העיר היה בודק בעצמו אם היהודים מקבלים את האספקה שניתן היה לספק, בעיקר לחם, חלב ומים. כמו כן דאג במידת האפשר שלא יהיו פגיעות ביהודים או ברכושם. הוא אף ניסה למנוע את תופעת השוק השחור, אך כנראה ללא הצלחה. יחסם הטוב של הערבים בא לידי ביטוי גם בעדויות אחרות, למרות אי אלו הסתייגויות. כך למשל טען סעדיה חורי כי ערבים נהגו להלשין על יהודים שהורידו את הטלאי הצהוב.

מעניין יחסו של המפקח האזרחי הצרפתי של העיר. יש בידינו שתי עדויות על התנהלותו מול הקהילה. האחת נוגעת לניסיונו למנות ועד חדש לקהילה ולמינויו של הנרי כהן, והאחרת – למאמציו לדחות ככל האפשר את תשלום הקנס השני שהוטל על הקהילה. בעדויות ובמסמכים שבידינו אין כל טענה כלפי השלטון הצרפתי, אך אין להסיק מכך שלא היו טענות כאלה בתקופת הכיבוש הגרמני. טבעם של המסמכים, בעיקר אלו שנכתבו לאחר המלחמה, שהם משקפים את ניסיונה של הקהילה לחזור לחיי שגרה ולא לחזור לאירועי העבר הקשים.

יחסם של החיילים האיטלקים ליהודי המקום היה טוב בהרבה מזה של החיילים הגרמנים. למשל לאחר שחיילים גרמנים היו באים לקחת שמן זית מבית החרושת של משפחת גז, היו נכנסים חיילים איטלקים ובודקים אם הם פגעו ביהודים. כמו כן הם היו מחלקים לילדים לחם וביסקוויטים. 'התנהגותם הייתה בלתי רגילה, יפה', קבעה גז.⁵⁵ עמדה זו מקבלת אישוש גם מההתנהגות הכוללת של הכוחות האיטלקיים באזורי כיבוש אחרים, כפי שעולה ממחקרו של דניאל קארפי.⁵⁶

סוף הכיבוש

כשקרבו כוחות בעלות הברית לצפאקץ, קיבלו החיילים הגרמנים הוראה לעזוב את העיר. גז שחזרה את האירועים: 'היינו ליד בית החרושת שלנו. עומדים ורואים את המכונות, המכוניות והקמיונים [משאיות] מלאים בחיילים גרמנים. אבל לא ידענו מדוע עוברים דרך בית החרושת שלנו, הרי זו לא הדרך לתניס... לאן הם הולכים?... שמחנו מאוד, כאשר נוכחנו לדעת, שהם טעו בדרך וחזרו

55 שם, עמ' 19.

56 קארפי, עמ' 302.

כולם בחזרה'.⁵⁷ יום שישי ה-9 באפריל היה יום שמח. הגרמנים נסוגו מצפאקץ. אין לנו מידע על קרבות בעיר, ויכול להיות שהכוחות הגרמניים במקום קיבלו מהמפקדה בתוניס הוראה לסגת ללא קרב. 'למי "היו ידיים" להכין שבת, למי "היו ידיים" לעשות משהו. כולנו היינו עומדים מאחורי החלונות, מביטים בתנועה החולכת ובאה. את ד"ר ספרבר לא ראינו במשך כל היום, בני הערובה היו כולם בבית החרושת, לא ידענו מה יהיה בגורלם'.⁵⁸ למחרת, בשבת בבוקר, נכנסו כוחות בעלות הברית, שבאו מדרום, לעיר צפאקץ.

השפעות המלחמה

המלחמה השפיעה בכל תחומי החיים: היא גרמה לפגיעה כלכלית חמורה שהיהודים התקשו להתאושש ממנה, פגעה בנוער היהודי, שנאלץ לצאת לעבודות הכפייה, גרמה לאכזבה קשה מצרפת, לאכזבה מהתרבות הצרפתית ועוד. במושגים של מודרניזציה וקולוניאליזם ניתן לומר כי לאחר מלחמת העולם השנייה החלה להיחלש השליטה הצרפתית בתוניסיה והחל תהליך הדה-קולוניזציה, שהוביל בסופו של דבר לכינונה של תוניסיה כמדינה לאומית ערבית מוסלמית. הציונים היו הראשונים שהבינו את משמעות הדבר לעתיד חייהם בתוניסיה, ולכן הם ביקשו להגר מתוניסיה יותר מאשר כל קבוצה אחרת.

השפעות המלחמה על הקהילה היהודית בצפאקץ לא היו שונות מהשפעותיה בכל תוניסיה. עם זאת אין בכך כדי לפטור אותנו מלבחון את ההשפעות במישור המקומי.⁵⁹

ההנהגה

חילוקי הדעות שאפיינו את הנהגת הקהילה עוד מאמצע שנות השלושים שבו ועלו לאחר המלחמה. ביולי 1943 הוקם ועד זמני לקהילה בנשיאותו של אלבר סעדה. הוועד התפטר ב-16 בנובמבר 1943, עקב חילוקי דעות בין סעדה לבין ויקטור גז.⁶⁰ ב'הערה סודית', ככל הנראה של השלטונות, נרשם כי 'הסכם בין

57 עדות גז, עמ' 22.

58 ש.ם.

59 סעדון, הציונות, עמ' 151-172.

60 המפקח האזרחי של צאפקץ אל המזכיר הכללי של הממשלה בתוניס, 17 ביוני 1944, CADN, תוניסיה, משלוח שני, תיק 2543.

קבלת פנים לחיילים הבריטים בכניסתם לתוניס, 1942.

אימג'בנק ישראל / Getty Images

ויקטור גז לבין אלברט סעדה הוא בלתי אפשרי.⁶¹ ב-7 בפברואר 1945 הוקם ועד עזרה וסיוע, אך ב-11 במאי 1946 התפטרו חברי הוועד והוצגה לשלטון דרישה לקיים בחירות למועצת הקהילה.⁶² הימצאותו של גז בתוניס ותפקידו של סעדה במהלך המלחמה הכריעו את הכף לטובת סעדה, והוא המשיך לכהן בתפקיד נשיא מועצת הקהילה עד לאחר הקמתה של תוניסיה העצמאית, בשנת 1956. הנה כי כן המלחמה הכריעה את המאבק הבינ-אישי הזה, שהחל כנראה עוד באמצע שנות השלושים של המאה העשרים.

הטיפול בפיצויים על הקנסות והנזקים של המלחמה

כאמור הגרמנים עזבו את צפאקץ ב-10 באפריל 1943, וארבעה ימים לאחר מכן כבר נשלח למפקח האזרחי של צפאקץ תזכיר בן שלושה עמודים מאת מועצת הקהילה יהודית בצפאקץ שבו תואר מצבם של היהודים בתקופת שלטון וישי והכיבוש הגרמני ופורטו דרכים לתקן נזקים שנגרמו לקהילה בתקופה זו.⁶³ רוב העמוד הראשון של התזכיר עוסק בתקופת וישי, ובמרכזו הדרישה להשבת כל הזכויות שנשללו מהיהודים על ידי הצרפתים מאז הפסקת האש של יוני 1940 (הכוונה כמובן לנפילת צרפת וכינון משטר וישי, ונראה כי המחברים ביקשו לשמור על זהירות בניסוח) והחזרת כל היהודים למשרותיהם. לכך קראו מחברי המסמך 'החזרת הכבוד' ליהודים שנפגעו בתקופת וישי. לטענת ראשי הקהילה האופניים ומקלטי הרדיו שהוחרמו מידי היהודים נמצאים בידי המשטרה הצרפתית, ואין סיבה שלא להשיבם לבעליהם החוקיים. אשר לרהיטים הוצע כי הם יועברו למפעל 'Usine Marguerute', שבבעלות מר חלפון, ויימסרו לבעליהם לאחר שיוהו את רהיטיהם ויצהירו כי הם רכושם. כמו כן ביקשו מחברי המסמך לטפל מיד במציאת פתרון ל-21.6 מיליון הפרנקים ששילמה הקהילה במהלך הימים האחרונים של הכיבוש.

בעיה נוספת שהתעוררה בעקבות השחרור הייתה מעמדם של היהודים האיטלקים. מיד עם השחרור הכריזו השלטונות כי הנכסים הכספיים של איטלקים המופקדים בכנקים בצפאקץ הם נכסי אויב, והדבר פגע ביהודים

⁶¹ 'הערה סודית', 29 בנובמבר 1943, CADN, תוניסיה, משלוח שני, תיק 2543.

⁶² שרל סעדה אל המפקח האזרחי של צפאקץ, 2 ביוני 1947, CADN, תוניסיה, משלוח שני, תיק 2543.

⁶³ תזכיר של מועצת הקהילה היהודית בצפאקץ, חתום בשם המועצה ללא שמות, 14 באפריל 1943, CADN, תוניסיה, משלוח שני, תיק 2543.

אזרחי איטליה שחיו בצפאקן. מועצת הקהילה דרשה להוציא את היהודים האיטלקים מכלל האיטלקים שהוראה זו חלה עליהם, ונימקה את הדרישה בכך שגם באיטליה נרדפו היהודים בגלל דתם, ובכך שהכוחות הגרמניים בצפאקן פגעו גם בהם ללא כל קשר לזיקתם לאיטליה. יתרה מזו, הם נלקחו לעבודות הכפייה, שילמו את המסים המיוחדים שהטילה הקהילה היהודית על כל חבריה, והיו בין החותמים על הערבויות לקנסות שהטילו הגרמנים על יהודי העיר. כדי לחזק את דרישתה ציינה מועצת הקהילה כי היהודים האיטלקים ביקשו לקבל אזרחות צרפתית לפני פרוץ המלחמה אך נענו בשלילה.⁶⁴

הנוער היהודי והציונות

המלחמה ושותפות הגורל של היהודים בתקופת הכיבוש הגרמני תרמו לתחושה של גאווה לאומית יהודית. היטיבה לתאר זאת גז כאשר ניסתה להסביר למנהל הדואר בעיר למה עליה לעונד את הטלאי הצהוב: 'אמר לי: "גב' גז למה את עונדת זאת, הרי את נראית כמו גויה אנטישמית, לשם מה את צריכה את זה?" אמרתי: "אני חלק מהעם שלי, ואני צריכה להיות יחד איתם. אם אני נראית כטיפוס יהודי או לא, זה לא חשוב, אני צריכה לעונד את זה ובשבילי זה אות כבוד."⁶⁵

בשלהי 1943 התארגנה בצפאקן קבוצת צעירים שהייתה הבסיס להקמת תנועת 'צעירי אוהבי ציון'. התנועה הסתמכה על אישור השלטונות הצרפתיים משנת 1913 להקמת 'אוהבי ציון' וראתה עצמה מסופחת לתנועה זו (Affilier). במרס 1945 מנתה התנועה כ־650 חברים ואוהדים – 100 חברים מתחת גיל שש עשרה, 200 חברים בגיל שש עשרה עד עשרים וחמש ו־350 חברים בגיל עשרים וחמש ומעלה.⁶⁶ למרות ניסיונות שונים לשוות לתנועה גוון פוליטי-מפלגתי, ולמרות חילוקי דעות קשים ואף פרישה של פעילים אחדים מהתנועה,

⁶⁴ מועצת הקהילה אל המפקח האזרחי, 21 באפריל 1943,

CADN, תוניסיה, משלוח שני, תיק 2543.

⁶⁵ עדות גז, עמ' 12.

⁶⁶ רנה קייט, מזכיר 'צעירי אוהבי ציון', אל ד"ר בן-שלום

במחלקת הנוער והחלוץ, 7 במרס 1945, אצ"מ, S32/284.

לדעתי אין לקבל את המספרים כפשוטם. ייתכן שיש כאן הגזמה, כדי לקבל חומר הטברה רב ממחלקת הנוער והחלוץ. אין ספק שתנועה זו הייתה החשובה ביותר בעיר עד הקמת המדינה. יש לקבל את היחס בין קבוצות הגיל השונות, כלומר לא הייתה זו תנועת נוער ממש.

שמרה התנועה עד שלהי 1947 על ניטרליות מבחינה מפלגתית, והייתה תנועה מסורתית ועממית באופייה.

את השינוי הגדול בין הציונות שלפני המלחמה לבין הציונות שהתארגנה לאחריה הסביר אחד מראשי תנועת 'צעירי אוהבי ציון':

לפני המלחמה התרכזו בתנועתנו יהודים שפעולתם העיקרית היתה יהודית, כלומר, למדו עברית, ואת שאר הזמן הקדישו למשחקים, למוזיקה והכנת הצגות תיאטרון. ידענו כל הזמן שאנו יהודים, אך המילה 'ציונות', קל וחומר 'חלוציות' היתה כמעט בלתי מוכרת... לאחר שבנות הברית עברו בעירנו, חידשה תנועתנו את פעילותה, אך בצורה שונה לחלוטין. הכל השתנה. קורסים מסודרים לעברית, לימוד ציונות וחי גדולי העם היהודי, שירים ארץ ישראלים, ספורט, ישיבות כלליות בשבת ואוריינטציה לעבר חלוציות וחיים בקיבוץ.⁶⁷

בתנועת 'צעירי אוהבי ציון' באו לידי ביטוי כל מגמותיה של הציונות התוניסאית שלאחר המלחמה מבחינת הארגון, האידיאולוגיה ודפוסי הפעולה. השינוי העיקרי חל בתפיסת הציונות: עד מלחמת העולם השנייה הייתה הציונות חשובה כבסיס לזהות פוליטית ותרבותית בתוניסיה. לאחר המלחמה ועקב תוצאותיה הטרגיות הפכה הציונות לחלופה לחיים בתוניסיה. לציונות לא הייתה עוד משמעות בתוניסיה אלא רק בהגשמה. הייתה זו תקופת הציונות המגשימה.

בוועידת החירום של ה'קונגרס היהודי העולמי' שהתכנסה באטלנטיק סיטי ב-27 בנובמבר 1944 הופיע עורך הדין מתיו גֶנְס כנציגה של תוניסיה. הוא עצמו היה יליד סוסה אך חי בצפאקן זה שנים והיה מהפעילים הבולטים בעיר למען הנוער היהודי, 'קרן קיימת לישראל' והתנועה הציונית. מעדותו עולה כי מיד בתום המלחמה נאספו בצפאקן 57,000 פרנק עבור 'קרן קיימת'. כמו כן נערכה פגישה של כל הגופים היהודיים בעיר, ובה הובעה תודה לנשיא ארצות-הברית ולעם האמריקני, ומנגד הועלתה תביעה לפיצויים מגרמניה. המשתתפים גם דרשו הקמת צבא יהודי, ביטול של 'הספר הלבן' והקמת מדינה יהודית בשתי גדות הירדן, על פי רוח התורה.⁶⁸ הצהרה שכזו מוכיחה משהו על הנטיות העיקריות של יהדות תוניסיה לאחר המלחמה. הייתה זו הצהרה פרולאומית ציונית מובהקת. גם עצמו היה ידוע בציוניותו, אך יש הבדל בין פעילות ציונית בצפאקן לפעילות בחו"ל. הן בהצהרה שיצאה מן הפגישה

67 יעקב סעדון אל אסתר מונק, 11 ביולי 1946, א"פ סעדון.

68 לסקר, עמ' 350.

של הגופים היהודיים בצפאקן והן בדבריו של גנם יש הוכחה נוספת לשברון המגמה האסימילציונית בצרפת.

ביטוי אחר של הפעילות הציונית היה התרומה החשובה של צפאקן להגירת היהודים מתוניסיה בכלל ומצפאקן בפרט. לפחות 120 יהודים עזבו את צפאקן באופן בלתי לגלי עד מאי 1947 בדרכם לאלג'יריה ומשם לארץ-ישראל.⁶⁹ בין המניעים העיקריים להעפלה היו המצב הכלכלי של היהודים בעיר וטעמים ציוניים. עדות לכך ניתן למצוא במכתב שכתב יצחק ברבי, אחד מראשי התנועה וממארגני ההעפלה מצפאקן, ערב עלייתו:

זמן ההגשמה הגיע, צריך לעורר לב החברים והחברות הנשארים ולהכניס ברוחם את ההגשמה, להבין להם שארצנו צריכה בבניה, להבין להם שלא תהיה מנוחה כל עוד שהיודים [שהיהודים] לא יעלו ויחזו את הארץ, לא צריך לבוא לאספות דווקא, זה יפה, זה צעד בהגשמה רוחנית, אבל צריך חבר להכשיר את עצמו, לחנך ולסבול עד יום העלייה.⁷⁰

נספח א: רשימת היהודים שנושלו ממקומות

עבודתם בעקבות חוקי וישי⁷¹

שם: אלי סטבון

תאריך לידה: 2 בנובמבר 1910

מקום לידה: סוסה

עיסוק: סוכן מכירות של מכשירי רדיו 'פיליפס' משנת 1930 ונציג כללי של חברת

הביטוח 'Sequanais' משנת 1929

הפסקת העבודה: יוני 1940

שם: הנרי בסיס

תאריך לידה: 9 בספטמבר 1913

אזרחות: צרפתית

עיסוק: נציג כללי של חברת הביטוח 'La National' מפברואר 1939

הפסקת העבודה: 30 ביוני 1940

שם: ארמינו לומברוזו

עיסוק: נציג חברת הביטוח 'Guardian' משנת 1898

הערות: מדובר בילדיו

69 סעדון, ההעפלה.

70 ברבי אל סעדון, 8 ביוני 1947, א"פ סעדון.

71 אל המפקח האזרחי של צפאקן, שלוש חתימות לא מזהות,

CADN, תוניסיה, משלוח שני, תיק 2543.

שם: דוד שמלה
תאריך לידה: 1889
אזרחות: תוניסאית
עיסוק: נציג החברה 'Auteurs et Compisiteurs Dramatiques'
הפסקת העבודה: ראשית 1942

שם: יוסף שמלה
תאריך לידה: 16 בנובמבר 1916
מקום לידה: צפאקץ
אזרחות: תוניסאית
עיסוק: מנהל קולנוע 'Mondial'
הפסקת העבודה: 31 בדצמבר 1941

שם: ריימונד בוכניק
תאריך לידה: 25 בפברואר 1915
אזרחות: צרפתית
עיסוק: מפעיל את קולנוע 'La Colisee'
הפסקת העבודה: 1 בינואר 1942 (ללא פיצויים)
הערות: התנדב לצבא בשנת 1935 ובשנת 1939

שם: ויקטור חסן
תאריך לידה: 9 בפברואר 1914
מקום לידה: צפאקץ
אזרחות: תוניסאית
עיסוק: קופאי ב-'Rex-Cinema'
הפסקת העבודה: 1 בינואר 1942 (ללא פיצויים)

שם: אאורלי בורלוי
תאריך לידה: 19 בנובמבר 1891
מקום לידה: צפאקץ
אזרחות: איטלקית
עיסוק: מנהל 'L'Empire Cinema'
הפסקת העבודה: 1 בינואר 1942 (פיצויים חודש אחד)
הערות: נשוי + 6

שם: ויקטור לוזון
תאריך לידה: 1908
אזרחות: תוניסאית
עיסוק: שוער ב-'L'Empire Cinema'
הפסקת העבודה: 1 בינואר 1942 (פיצויים חודש אחד)

שם: יצחק ג'רבי
תאריך לידה: 1896
מקום לידה: טריפולי

עיסוק: קופאי ב-'L'Empire Cinema'
הפסקת העבודה: 1 בינואר 1942 (פיצויים חודש אחד)
הערות: נשוי + 6

שם: יוסף ג'בלי
תאריך לידה: 1910
אזרחות: תוניסאית
עיסוק: מפעיל את 'Rex-Cinima'
הפסקת עבודה: ללא פיצויים
הערות: נשוי

יצחק חסן
תאריך לידה: 1 בינואר
אזרחות: תוניסאית
עיסוק: קופאי ב-'L'Empire Cinema'
הפסקת העבודה: 1 בינואר 1942 (פיצויים חודש אחד)

שם: יצחק סיטבון
אזרחות: צרפתית
עיסוק: מנהל 'Rex-Cinima' משנת 1938
הפסקת העבודה: 4 בינואר 1942

שם: אדוארד סיטבון
עיסוק: מנהלן של 'Rex-Cinima' משנת 1938
הפסקת העבודה: 4 בינואר 1942

שם: סלומון אבו
אזרחות: תוניסאית
עיסוק: מנהלן של 'Rex-Cinima' משנת 1938
הפסקת העבודה: 4 בינואר 1942

שם: דוד מסיקה
עיסוק: מנהל החברה 'Companie Algerienne' שלושים וחמש שנים
הפסקת העבודה: 31 במאי 1942

שם: ציון עידן
אזרחות: צרפתית
עיסוק: סגן מנהל 'Bancaitaliana di Credito' שלוש עשרה שנים, וארבעים שנה
עבד בבנקאות
הפסקת העבודה: 31 במאי 1942

שם: ארנסט חדר
תאריך לידה: 31 באוקטובר 1913
אזרחות: תוניסאית

עיסוק: מנהל השירות בבנק 'Bancaitaliana di Credito' שתיים עשרה שנים
הפסקת העבודה: 31 במאי 1942 (פיצויים תשעה חודשים)

שם: סימון נטף

תאריך לידה: 12 באפריל 1899

מקום לידה: תוניס

אזרחות: צרפתית

עיסוק: רופא עיניים מיוני 1926 בבית החולים האזורי בצפאקן וב-'Dispensaire'

'Polyvalent d'Hygiene sociale'

הפסקת העבודה: 7 בפברואר 1941

שם: אלבר ביסמוט

תאריך לידה: 25 באוקטובר 1896

מקום לידה: תוניס

אזרחות: צרפתית

עיסוק: רופא רדיולוג משנת 1923 בבית החולים האזורי בצפאקן וב-'Dispensaire'

'Polyvalent d'Hygiene sociale'

הפסקת העבודה: 7 בפברואר 1941

שם: חואתי חג'ג'

תאריך לידה: 1904

אזרחות: תוניסאית

עיסוק: עובד מטבח בבית החולים האזורי בצפאקן

הפסקת העבודה: 5 בינואר 1942

הערות: אב לשניים, התנדב לצבא בשנת 1943

שם: דוד כהן טנוג'י

תאריך לידה: 30 בינואר 1913

מקום לידה: סוסה

אזרחות: תוניסאית

עיסוק: רופא משנת 1941

הפסקת העבודה: 15 בינואר 1942

הערות: נשוי

שם: הנרי בוכניק

מקום לידה: צפאקן

אזרחות: צרפתית

עיסוק: Agent Militaire שתיים עשרה שנים

הפסקת העבודה: אוקטובר 1942 (פיצויים שלושה חודשים)

הערות: שני בניו גויסו בשנת 1939

שם: לוסיאן ביג'אווי

תאריך לידה: 31 בינואר 1913

אזרחות: צרפתית

עיסוק: מפקד שאינו קצין מ-1 בינואר 1936
הפסקת העבודה: 1 במרס 1941 (פיצויים חודש)
הערות: עבד באולם הצבאי בבית החולים האזורי בצפאקץ

שם: דוד חביב
תאריך לידה: 7 ביוני 1911
מקום לידה: תוניס
עיסוק: חייל בדרגת רב טוראי (שירת מעל שמונה שנים)
הפסקת העבודה: 8 במאי 1942
הערות: התגייס לכוחות הצרפתיים

שם: מואיז הטל
עיסוק: שופט (Juge de Paix supplement)

שם: מתיו גנם
תאריך לידה: 15 ביוני 1897
אזרחות: ספרדית
עיסוק: עורך דין משנת 1929
הפסקת העבודה: אוגוסט 1942

שם: אנדרי בסיס
תאריך לידה: 1909
אזרחות: צרפתית
עיסוק: עורך דין
הפסקת העבודה: אוגוסט 1942

שם: ג'ורג' סילברה
אזרחות: צרפתית
עיסוק: עורך דין
הפסקת העבודה: אוגוסט 1942

שם: יוסף מסייד
תאריך לידה: 5 ביוני 1913
אזרחות: תוניסאית
עיסוק: פקיד בבית המשפט אחת עשרה שנים
הפסקת העבודה: 1 באוקטובר 1942 (ללא פיצויים)

שם: דוד כהן
תאריך לידה: 10 במרס 1886
אזרחות: צרפתית
עיסוק: לבלר בבית המשפט בצפאקץ משנת 1937
הפסקת העבודה: סוף ספטמבר 1942 (ללא פיצויים)
הערות: נשוי + 7

שם: מישל מסיקה
עיסוק: עוזר לפקיד מס במאטר
הפסקת העבודה: 31 בינואר 1941

שם: ויקטור ביסמוט
תאריך לידה: 7 בספטמבר 1917
מקום לידה: צפאקץ
אזרחות: תוניסאית
עיסוק: מפקח במכס
הפסקת העבודה: 5 בפברואר 1941

שם: רוברט ביז'אווי
תאריך לידה: 23 באוגוסט 1914
עיסוק: פקיד במכס
הפסקת העבודה: 5 בפברואר 1941

שם: ויקטור דוד אלוש
תאריך לידה: 24 בפברואר 1903
מקום לידה: צפאקץ
אזרחות: צרפתית
עיסוק: פקיד במכס משנת 1929, התגייס לצבא בשנת 1939
הפסקת העבודה: 5 בפברואר 1941 (חודשיים פיצויים)

שם: יוסף מסיקה
תאריך לידה: 10 בנובמבר 1912
מקום לידה: מאטר
אזרחות: צרפתית
עיסוק: פקיד בתחנת כוח חשמלית מ-23 בנובמבר 1931
הפסקת העבודה: 5 בפברואר 1941 (פיצויים עשרים חודשים)

שם: קלמנט סלמה
תאריך לידה: 14 בנובמבר 1909
אזרחות: צרפתית
עיסוק: שוטר (Gardien de la paix) מ-20 במרס 1934
הפסקת העבודה: 31 בינואר 1941 (פיצויים שמונה עשר חודשים)

שם: לָאוֹן כהן
תאריך לידה: 15 ביולי 1899
אזרחות: צרפתית
עיסוק: שוטר (chef de la surete inspecteur)
הפסקת העבודה: פברואר 1941

שם: מרסל חרד
תאריך לידה: 5 בפברואר 1917

מקום לידה: צפאקץ
עיסוק: מורה מוסמכת בבית הספר הצרפתי-הערבי
הפסקת העבודה: 31 בדצמבר 1940

שם: פורטונה גז
תאריך לידה: 20 באפריל 1913
מקום לידה: צפאקץ
אזרחות: תוניסאית
עיסוק: מורה מוסמכת בבית הספר לבנות
הפסקת העבודה: 1 בינואר 1941

שם: מתילד בן דוד
תאריך לידה: 13 בפברואר 1920
מקום לידה: צפאקץ
עיסוק: מורה מוסמכת בקף מ"1 בינואר 1941
הפסקת העבודה: 5 בינואר 1941 (פיצויים שמונה חודשים)

שם: רחל בן דוד
תאריך לידה: 20 במרס 1916
מקום לידה: צפאקץ
אזרחות: צרפתית
עיסוק: מורה מוסמכת מאוקטובר 1936, עבדה כמזכירה בפיקוח על החינוך היסודי
בצפאקץ
הפסקת העבודה: 31 בדצמבר 1940 (שמונה עשר חודשים)

שם: רולנד טאבט
תאריך לידה: 3 בנובמבר 1904
מקום לידה: צפאקץ
אזרחות: תוניסאית
עיסוק: מורה מוסמכת מ"1 באוקטובר 1923
הפסקת העבודה: 31 בדצמבר 1940 (פיצויים שמונה עשר חודשים)

שם: איכון ביסמוט
עיסוק: מורה מוסמכת
הפסקת העבודה: ללא פיצויים

שם: אוז'ין ישראל פאין
תאריך לידה: 27 בינואר 1905
מקום לידה: בון (אלג'יריה)
אזרחות: צרפתית
עיסוק: עובד הדואר P.T.T. ממאי 1925
הפסקת העבודה: 16 בדצמבר 1940

שם: מוריס בוטבול
תאריך לידה: 3 בנובמבר 1910
מקום לידה: צפאקץ
אזרחות: צרפתית
עיסוק: עובד הדואר P.T.T. ממאי 1935
הפסקת העבודה: 1 בפברואר 1941 (ללא פיצויים)
הערות: נלחם בחזית בבלגיה

שם: ז'אק אליה
תאריך לידה: 22 באפריל 1916
מקום לידה: גאבס
אזרחות: תוניסאית
עיסוק: עובד הדואר P.T.T. בגאבס

שם: ג'יזל אירן
תאריך לידה: 11 בנובמבר 1917
מקום לידה: צפאקץ
אזרחות: צרפתית
עיסוק: עובד הדואר P.T.T.
הפסקת העבודה: ינואר 1941 (ללא פיצויים)

שם: מכלוף תורג'מן
תאריך לידה: 17 באוגוסט 1908 אלג'יריה
עיסוק: עובד הדואר P.T.T. באלג'יריה

שם: ניסים חייט
תאריך לידה: 18 באפריל 1898
מקום לידה: צפאקץ
אזרחות: צרפתית
עיסוק: פקיד בנמל צפאקץ מ-26 באוקטובר 1916
הפסקת העבודה: 5 בפברואר 1941 (פנסייה)

שם: ויקטור בן גיג
תאריך לידה: 4 במרס 1898
מקום לידה: צפאקץ
אזרחות: צרפתית
עיסוק: מנהל עבודות ציבוריות מ-16 באפריל 1931
הפסקת העבודה: 18 בפברואר 1941

שם: חיים לזר
תאריך לידה: 16 בנובמבר 1895
מקום לידה: בולגריה
אזרחות: צרפתית
עיסוק: מפקח על עבודות ציבוריות מיוני 1930
הפסקת העבודה: אפריל 1940

רשימת יהודי צפאקץ שהיו ערבים לתשלום סך של 20 מיליון פרנקים על ידי הבנק לנאצים ב־30 במרס 1943 (15 מיליון [...] ו־5 מיליון לתשלום שכר עובדי הכפייה והחזקת משפחותיהם, ולכל הוצאה מזדמנת אחרת)⁷²

Liste des Juifs de Sfax qui se sont portés garants auprès de la banque afin de payer la somme de 20 millions de francs aux nazis le 30 mars 1943 (15 millions destinés au [...] et 5 millions destinés au paiement des travailleurs et à l'entretien de leur famille, et de toutes autres charges éventuelles)

1. Victor Samuel Berrebi	29. A. et M. Chemla
2. David Chemla	30. Ettore Saada
3. Les fils de A. Lumbroso	31. Clément Sdika
4. Felix Goldman	32. Joseph Nataf
5. Joseph Boukobza	33. Roger Azria
6. Heritiers Moïse Berrebi	34. Albert Azria
7. Moïse Zarrouk	35. Société Mattouk Frères
8. Simon et Marcel Saada	36. Maurice Guez
9. Sassi Nahmias	37. Albert Habib et mère
10. Benjamin Zanzouri	38. Madar et Veuve Zaoui
11. Docteur Emile Junes	39. Félix Guez
12. Joseph Halfon	40. Isaac de M. Cohen
13. Mone Boccara	41. Albert Nataf
14. Alexandre Samama	42. Richard Naïm
15. Victor Azria	43. Albert Cohen
16. Elie Naïm	44. Bnini Gamoun
17. Khamous et Chouchan Azria	45. Elie Sitbon [Scetbon]
18. Albert Saada et Fils	46. Abbou Frères
19. Makhlouf Azria et Fils	47. Léon Cohen
20. René Fellah	48. René d'Abraham Didi
21. M. Zeitoun et Fils	49. Nino Didi
22. Moïse Zetlaoui	50. Felix Cohen
23. Braham Mazouz et Fils	51. Israël Didi
24. Raoul Bessis	52. Joseph Scetbon
25. René Khayat	53. René d'Israël Didi
26. Nessim Zarrouk	54. Victor Didi
27. Arthur Benjamin	55. Victor Nataf
28. Albert Zana	56. Moïse Cohen

⁷² מסמך מצפאקץ, 30 במרס 1943, מרכז לתיעוד יהודי בן זמננו, פריז, cccixxxv. אני מודה לד"ר ויקטור חיון על הסיוע בפענוח השמות.

קיצורים ביבליוגרפיים

מיכאל אביטבול, יהודי צפון־אפריקה במלחמת העולם השנייה, תרגם עמנואל בארי, ירושלים תשמ"ו	אביטבול
יצחק אברהמי, 'יהודי תוניס למן השחרור מהכיבוש הגרמני עד ביטול הקהילה', שרשים במזרח ג (1991), עמ' 273-295	אברהמי
עירית אברמסקי־בליי (עורכת), פנקס הקהילות: לוב, תוניסיה, ירושלים תשנ"ז	אברמסקי־בליי
ארכיון פרטי יעקב סעדון	א"פ סעדון
הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים	אצ"מ
אברהם הטל, יהדות צפון־אפריקה ביבליוגרפיה ² , ירושלים תשנ"ג	הטל
נסים טאיטו, בית"ר צפון אפריקה: עדות ומעש, ירושלים תשס"ד	טאיטו
מיכאל מ' לסקר, יהודי המגרב בצל וישי וצלב הקרס, תל־אביב תשנ"ב	לסקר
Jacques Sabille, <i>Les Juifs de Tunisie sous Vichy et l'occupation</i> , Paris 1954	סאביי
חיים סעדון, 'ההעפלה מספקס לפני הקמת המדינה', אניטה שפירא (עורכת), ההעפלה: מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה, תל־אביב תש"ן, עמ' 334-348, 428-433	סעדון, ההעפלה
—, 'הציונות בתוניסיה 1918-1948', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1992	סעדון, הציונות
—, 'עיצוב הזיכרון ההיסטורי של תקופת הכיבוש הגרמני בתוניסיה; עיון נוסף בנציב המלח של אלבר ממי', בשביל הזכרון 25 (תשרי-חשוון תשנ"ח), עמ' 18-23	סעדון, עיצוב
—, 'יהודים ואנטישמיות בצפון־אפריקה בשנות השלושים', 'החקיקה האנטי־יהודית בצפון־אפריקה', 'תגובות יהודיות בצפון־אפריקה', 'יהודי תוניסיה תחת הכיבוש הגרמני', 'השפעת מלחמת העולם השנייה בצפון אפריקה', אשר כהן (עורך), תולדות השואה: בצרפת, ירושלים תשנ"ו, עמ' 38-48, 168-183, 212-223, 368-379, 524-530	סעדון, שואה
ארכיון יד ושם, עדות 03/4492 (אין תאריך)	עדות גז
ירון צור, 'יהודי תוניס בתקופת הכיבוש הנאצי: קהילה מפוצלת בימי משבר', יהדות זמננו 2 (תשמ"ה) עמ' 153-175	צור
דניאל קארפי, בין שבט לחסד: השלטונות האיטלקיים ויהודי צרפת ותוניסיה בימי מלחמת העולם השנייה, ירושלים תשנ"ג	קארפי,
מיכל שרף, מגילת היטלר בצפון־אפריקה, לוד תשמ"ח	שרף
Centre des Archives diplomatiques de Nantes	CADN